

eISSN 2413-9009

TRAEKTORIÂ NAUKI

International Electronic Scientific Journal

Vol. 4, No 1, 2018

AGRIS
CAB Abstract
CEEOL
CEJSH
Dialnet
DOAJ
East View's Universal Database
EBSCOhost
Index Copernicus
RePEc
Russian Science Citation Index
CNKI Scholar
Ulrich's Periodical Directory

pathofscience.org

TRAEKTORIÂ NAUKI = PATH OF SCIENCE**Vol. 4   No 1   2018**

Founded in August 2015. Publishing monthly.

Publisher	Altezero, s.r.o. & Dialog 1129/6, Wurmova, Košice, 04023, Slovak Republic Ph.: (421) 905-38-36-97.
Founders:	Altezero, s.r.o., 1129/6, Wurmova, Košice, 04023, Slovak Republic Publishing Center "Dialog", 85/20 Traktorobudivnikiv st., Kharkiv, 61123, Ukraine

The journal is abstracted in the following international databases: AGORA, AGRIS, AiritiLibrary, Baidu Scholar, Bielefeld Academic Search Engine (BASE), CAB Abstract, Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Index Copernicus (ICV 2016 = 89.47), Google Scholar, J-Gate, OpenAIRE, Polska Bibliografia Naukowa, ResearchBib, Russian Science Citation Index (IF RSCI 2016 = 0.043), ScienceOpen, The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH), Türk Eğitim İndeksi, Ulrichsweb Global Serials Directory, WorldCat.

Editor in Chief:	Kataev A., PhD (Economics), Ass. Prof.
Editorial Board:	Aksenova E., PhD (Techniques), Ass. Prof. Ananchenko K., PhD (Physical Education and Sport), Ass. Prof. Bobro N., PhD (Sociology), Ass. Prof. Bolotnaya O., PhD (Economics), Ass. Prof. Holoborodko K., Doctor of Science (Language), Prof. Golubov A., PhD (Law), Ass. Prof. Zaytseva M., Doctor of Science (Arts), Prof. Zelenskaya L., Doctor of Science (Education), Prof. Kolos N., Doctor of Science (Chemistry), Prof. Komir L., PhD (Economics), Ass. Prof. Malenko E., Doctor of Science (Language), Prof. Oberemok S., PhD (Economics), Ass. Prof. Palchyk O., PhD (Agricultural Science), Ass. Prof. Panfilova A., Doctor of Science (Pharmacy), Prof. Podrigalo L., Doctor of Science (Medicine), Prof. Rogovoy A., PhD (Economics), Ass. Prof. Treskunova L., PhD (Economics), Ass. Prof. Horoshev A., PhD (History), Ass. Prof. Shatrovskiy A., PhD (Biology), Ass. Prof.

Editorial office 1:	1129/6, Wurmova, Košice, 04023, Slovak Republic
Editorial office 2:	85/20 Traktorobudivnikiv st., 61123, Kharkiv, Ukraine E-mail: editor@pathofscience.org. Site: http://pathofscience.org

The journal is an international open-access, peer-reviewed electronic journal created to fully and promptly meet the information needs of the society in the knowledge gained in the course of research and development, research and design, design and technology and production activities of scientists and experts.

The journal publishes original research papers, review articles and short communications papers in the fields of Social, Technical, Natural sciences and Humanities. The scope of problems of articles is not limited.

Responsibility for facts, quotations, private names, enterprises and organizations titles, geographical locations etc. to be barred by the authors. The editorial office and board do not always share the views and thoughts expressed in the articles published.

TABLE OF CONTENTS

SECTION "ECONOMICS"

Genadiy Anisimov, Yevhenii Zhukov, Denis Lipovoy

Аналіз стану мережі закладів ресторанного господарства адміністративних районів міста Харкова	1001
[Analysis of the State of the Network of Restaurant Facilities in the Districts of the Kharkiv City] (Language – Ukrainian)	

Ruslan Skrynkovskyy, Oksana Shpak, Tetiana Protsiuk, Irina Noga

Формування інструментарію для графічної оцінки конкурентоспроможності підприємства	1014
[Formation of the Toolkit for Graphical Assessment of Enterprise Competitiveness] (Language – Ukrainian)	

Oksana Klyuvak, Ruslan Skrynkovskyy

Діагностика та мінімізація ризиків бізнесу та державного замовника у системі публічних електронних закупівель	1022
[Diagnostics and Minimization of Business Risks and the State Customer in the System of Public e-Procurement] (Language – Ukrainian)	

SECTION "AGRICULTURE"

Hassan Muhammad Maishanu, Muhammad Murtala Mainasara, Ibrahim Muhammad Magami

Assessment of Productivity Status Using Carlson's TSI and Fish Diversity of Goronyo Dam, Sokoto State, Nigeria	2001
(Language – English)	

SECTION "LANGUAGES"

Sergey Popov

Пределы комического и языковая игра	3001
[Limits of the Comical and Language Game] (Language – Russian)	

SECTION "LAW"

Viacheslav Hladky

Проявления коррупции в Восточной Европе	4001
[The Manifestation of Corruption in Eastern Europe] (Language – Russian)	

SECTION "EDUCATION"

Caleb Chidozie Chinedu, Wan Azlinda Wan Mohamed, Abdurrahman Ogbonnia Ajah

A Case Analysis of the Visibility of Sustainability in a TVE Teacher Training Program: Evidence from the Program Curriculum of an HEI	5001
(Language – English)	

Аналіз стану мережі закладів ресторанного господарства адміністративних районів міста Харкова

Analysis of the State of the Network of Restaurant Facilities in the Districts of the Kharkiv City

Геннадій Анісімов¹, Євгеній Жуков¹, Денис Липовий¹

Genadiy Anisimov, Yevhenii Zhukov, Denis Lipovoy

¹ *Kharkiv Institute of Trade and Economics of Kyiv National University of Trade and Economics*
8 Otakara Yarosha street, Kharkiv, 61103, Ukraine

DOI: 10.22178/pos.30-2

JEL Classification: Q19

Received 12.12.2017

Accepted 08.01.2018

Published online

10.01.2018

Corresponding Author:
Yevhenii Zhukov
qsm@yandex.ru

© 2018 The Authors. This article is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 License](#)

Анотація. Проведений аналіз стану мережі закладів ресторанного господарства в розрізі районів міста Харків (Україна) за 2014-2017 роки. Розглянуто динаміку таких характеристичних показників мережі, як кількість закладів, загальна потужність мережі, кількість закладів за типами, потужність закладів, середня кількість місць в закладах. Сформульовані основні тенденції динаміки об'єктів дослідження. Здійснено порівняння стану мережі з нормативними вимогами і даними щодо стану мереж у Європейському союзі.

Ключові слова: ресторанне господарство; мережа закладів харчування; потужність закладу; забезпеченість населення місцями.

Abstract. The analysis of the state of the network of restaurants in the regions of Kharkiv (Ukraine) based on the data from 2014-2017 years has been carried out. The dynamics of such characteristic indicators of the network as the number of facilities, the total network capacity, the number of facilities by types, their capacity, and the average number of places in facilities are considered. The basic tendencies of research objects dynamics are formulated. A comparison of the state of the network with regulatory requirements and data on the state of the networks in the European Union has been made.

Keywords: restaurant economy; network of catering establishments; capacity of facilities; provision with places.

ВСТУП

Галузь «Ресторанне господарство» є видом економічної діяльності суб'єктів господарювання, яка пов'язана з наданням послуг щодо задоволення потреб в харчуванні, з організацією дозвілля або без нього. Виробничо-торговельну діяльність у цій сфері здійснює заклад ресторанного господарства, який вважається організаційно-структурною одиницею галузі.

До закладів ресторанного господарства відносяться ресторан, бар, кафе, їдальня, закусочна, піцерія, кулінарія, кіоск або інші заклади, які забезпечують харчуванням невизначену кількість фізичних осіб [12]. При цьому відне-

сення до закладів ресторанного господарства не залежить від територіальних ознак (місця) здійснення господарської діяльності з харчування і ступеню доступності харчування будь-яким особам. Сукупність закладів всіх форм власності, які розташовані в певній адміністративно-територіальній одиниці (області, місті або районі), прийнято називати мережею закладів ресторанного господарства [16].

Зміни соціально-економічного середовища, як зовнішнього фактору, впливають на галузь ресторанного господарства. Однак в цьому бізнесі, незважаючи на уявну нестабільність, існують свої закономірності. Ці зако-

номірності вивчаються на рівні країни, області, міста і адміністративних або історично усталених районів великих міст.

Дослідження тенденцій розвитку мережі ресторанного господарства в масштабі України за період 2007–2011 років виявило зростання кількості закладів типу «Ресторан» [4]. Одночасно з цим на протязі всього періоду дослідження встановлена редукція закладів типів «Кафе» та «Їдальня». Для закладів типу «Бар» виявлено варіабельну тенденцію за роками дослідження, однак в цілому їх кількість зростає. Ці тенденції автор пов'язує з загальною економічною кризою в країні, активним виходом на ринок міжнародних корпоративних мереж і поглинанням індивідуальних підприємств. При цьому виноситься судження про те, що ринок харчування в цілому по країні ще далекий від насичення. Однак аналітичний матеріал, який підтверджує такий висновок, в роботі не наведено.

Загальний зріз стану мережі за період 2010–2013 років вивчався в дослідженні [11]. Встановлено, що зменшення кількості спостерігається для закладів усіх типів. Крім того, описана динаміка місць в торгових залах та з'ясовано, що за весь період дослідження спостерігається зменшення кількості місць. Незважаючи на таку тенденцію, автором прогноуються позитивні перспективи для кафе, закусочних і буфетів. Пояснюється цей прогноз тим, що заклади зазначених типів пропонують споживачам послуги схожі з послугами ресторанів, але за нижчими цінами.

У роботі [6] відзначається зменшення загальної кількості закладів в масштабі країни і прогноується негативна динаміка стану мережі харчування на найближчі роки.

Однак у процитованих роботах стан мережі закладів харчування не структурований в розрізі таких адміністративно-територіальних одиниць як область, місто, район.

Стан ресторанного господарства в Запорізькій області досліджений в роботі [14]. Крім даних про кількість закладів і кількість місць в їх торгових залах в роботі використані аналітичні показники «Забезпеченість населення закладами харчування (на 10 тис. осіб)», «Забезпеченість місцями (на 10 тис. осіб)». Однак показник «Забезпеченість населення закладами харчування» не представляється безумовно інформативним, оскільки його не-

просто інтерпретувати для отримання практичних висновків.

Тенденції розвитку мережі Харківської області в 2010–2015 роках описані в роботі [5]. Встановлено, що мережа закладів харчування в області поступово скорочується. Редукція стосується як кількості самих закладів, так і кількості місць в них. Автори розрахунками обґрунтували висновок про наявність значного потенціалу та існування можливостей для зміцнення мережі. Слід зазначити, що представлені дані відносяться до Харківської області в цілому і стан мережі м. Харків не описують.

Стан мережі харчування м. Полтава за період 2004–2008 років вивчено в роботі [15]. Показана тенденція зменшення кількості закладів всіх типів. На основі збільшення значення показника «Середня кількість місць в закладі» встановлена тенденція до укрупнення закладів типів «Бар», «Їдальня» а також інтегральної категорії «Кафе, закусочна, буфет». Для закладів типу «Ресторан» встановлено зниження середньої кількості місць. Автор вказує на розвиненість закладів елітного та низького сегментів, а також очікує посилення спеціалізації закладів. Однак в роботі не розглянуто мережу в розрізі адміністративних або історично усталених районів міста.

Структура і тенденції розвитку мережі харчування м. Чернігів в період 1990–2010 років проаналізовані в роботі [1]. Визначено забезпеченість населення закладами харчування і місцями в них. Вивчено дислокацію закладів в центрі міста і на його периферії. Зроблено висновок про незначний рівень конкуренції в спальних і окраїнних районах. Однак цей висновок не підкріплений фактичними даними.

В умовах економічної кризи в період 2006–2009 років структура мережі м. Харків в розрізі типів закладів харчування узгоджувалась зі світовими тенденціями того періоду [3]. Розвиток мережі був пов'язаний зі збільшенням частки закладів типів «Кафе» і «Бар», які пропонують споживачам надання послуг в демократичному форматі. Була виявлена тенденція до укрупнення існуючих закладів, яка проявилася через збільшення їх середньої потужності.

В період 2013–2016 років міська мережа Харківська характеризувалась постійним зростанням кількості закладів і збільшенням їх загаль-

льної потужності [2]. Одночасно з цим спостерігалось зменшення середньої потужності підприємств харчування.

Аналіз джерел показав, що сучасний стан мережі закладів харчування м. Харкова в розрізі його адміністративних районів не вивчався. Цей факт і визначає актуальність дослідження, мета якого пов'язана з аналізом стану мережі закладів харчування м. Харків в розрізі його адміністративних районів.

Для досягнення поставленої мети дослідження сформульовано такі наукові завдання:

- 1) вивчити стан мережі харчування м. Харків за 2014–2017 роки;
- 2) дослідити динаміку кількості закладів і їх потужності в розрізі районів міста;
- 3) проаналізувати динаміку середньої потужності закладів як в цілому по міській мережі, так і в розрізі районних мереж;
- 4) простежити забезпеченість населення міста закладами харчування і порівняти отримані дані зі станом цього питання в інших країнах;
- 5) розглянути аналітичний показник «Забезпеченість місцями на 1 тис. осіб населення», порівняти отримані дані з нормативними значеннями і з рівнем великих європейських міст.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Місто Харків складається з дев'яти адміністративно-територіальних одиниць – міських районів (у дужках наведені їхні колишні назви):

- Шевченківський (Дзержинський);
- Київський;
- Слобідський (Комінтернівський);
- Холодногірський (Ленінський);
- Московський;
- Новобаварський (Жовтневий);
- Індустріальний (Орджонікідзевський);
- Немишлянський (Фрунзенський);
- Основ'янський (Червонозаводський).

Кожен з районів має свою мережу харчування, яка є сукупністю закладів, схожих за характером продукції, однорідності сировини, спільності технологічних процесів, матеріально-технічній базі та формам обслуговування.

Аналіз мережі закладів будь-якого регіону починається з вивчення структурних змін в мережі за певний час. Таблиця 1 містить дані щодо кількості закладів харчування у м. Харкові у 2014–2017 рр. у розрізі районів міста.

Таблиця 1 – Кількість закладів харчування м. Харкова у 2014–2017 рр. у розрізі районів міста

Район	Роки							
	2014		2015		2016		2017	
	всього, од.	% до 2014						
Шевченківський	673	102,1	687	102,1	702	104,3	719	106,8
Київський	639	101,9	651	101,9	671	105,0	682	106,7
Слобідський	220	100,9	222	100,9	223	101,4	226	102,7
Холодногірський	285	101,4	289	101,4	286	100,4	287	100,7
Московський	290	102,1	296	102,1	296	102,1	303	104,5
Новобаварський	141	96,5	136	96,5	133	94,3	136	96,5
Індустріальний	116	99,1	115	99,1	115	99,1	116	100,0
Немишлянський	138	100,0	138	100,0	138	100,0	142	102,9
Основ'янський	193	100,0	193	100,0	193	100,0	200	103,6
Разом	2695	101,2	2727	101,2	2757	102,3	2811	104,3

Дані наведені згідно з інформацією Департаменту адміністративних послуг та споживчого ринку Харківської міськради за наступною схемою: для 2014 р. станом на 1.01.2015; для 2015 р. станом на 1.10.2015; для 2016 р. станом на 1.10.2016; для 2017 р. станом на 1.07.2017.

Як видно з наведених даних, протягом періоду дослідження міська мережа характеризується позитивним абсолютним приростом – від 2 695 об'єктів в 2014 р. до 2 811 об'єктів у 2017 р. При цьому збільшення носило монотонний характер на кожному часовому відрізьку. Базисний темп зростання склав 104,3 %.

Графічний аналіз даних (рис. 1) дозволяє стратифікувати об'єкти спостереження на три групи:

- райони зі стабільним зростанням мережі за всіма роками дослідження; в цю групу входять Шевченківський, Київський і Слобідський райони;

- райони з нерівномірною позитивною динамікою; в цю групу входять Московський, Немишлянський і Основ'янський райони;

- райони з суперечливою динамікою, при якій періоди зміцнення мережі чергують з періодами її ослаблення; в цю групу входять Холодногірський, Індустріальний і Новобаварський райони.

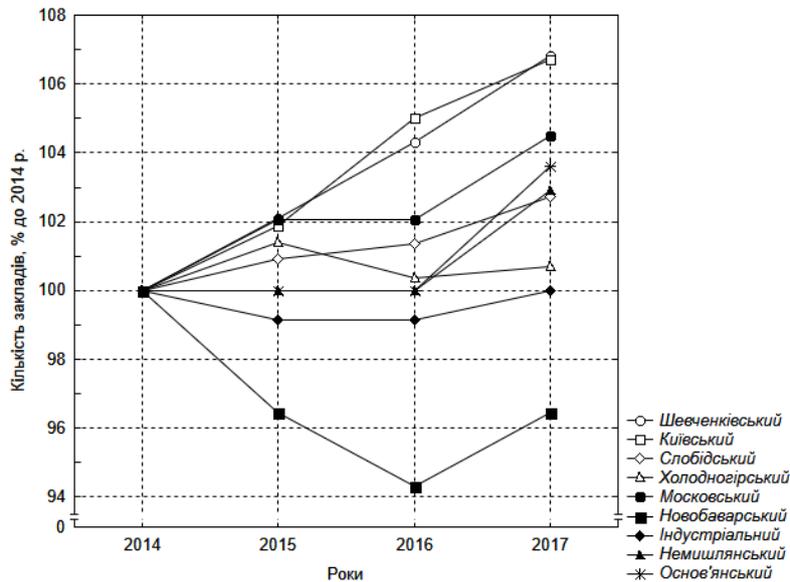

Рисунок 1 – Динаміка кількості закладів харчування м. Харкова у 2014–2017 рр. у розрізі районів міста

Слід зазначити, що за першу половину 2017 р. відзначено збільшення кількості закладів у всіх без винятків районах міста.

За весь період спостережень кількість закладів збільшилась в семи з дев'яти районів міста (табл. 2).

Таблиця 2 – Динаміка закладів харчування м. Харкова у 2014–2017 рр. у розрізі районів міста

Район	Кількість закладів, од.		Приріст, од.	Ранг приросту	Темп зростання, %	Ранг темпів зростання
	2014	2017				
Шевченківський	673	719	46	1	106,8	1
Київський	639	682	43	2	106,7	2
Слобідський	220	226	6	5	102,7	6
Холодногірський	285	287	2	7	100,7	7
Московський	290	303	13	3	104,5	3
Новобаварський	141	136	-5	9	96,5	9
Індустріальний	116	116	0	8	100,0	8
Немишлянський	138	142	4	6	102,9	5
Основ'янський	193	200	7	4	103,6	4
Разом	2695	2811	116		104,3	

Винятками є Індустріальний район, у якому підсумкова кількість закладів залишилась на базисному рівні, і Новобаварський район, де спостерігається негативний приріст (мінус 5 закладів).

Ранжування міських районів за зменшенням значення показника «Приріст закладів мережі» призводить до наступного ряду: Шевченківський → Київський → Московський → Основ'янський → Слобідський → Немишлянський.

кий → Холодногірський → Індустріальний → Новобаварський.

Ранжування міських районів за зменшенням значення показника «Темп зростання» призводить до аналогічного ряду з тим лише винятком, що для Слобідського і Немишлянського районів відбулась інверсія рангів.

Другим характеристичним показником стану мережі харчування є потужність закладів. Одним з числових виразів показника «Потужність закладу» є кількість місць в торгових залах [9]. В табл. 3 наведені дані відносно кількості місць в торгових залах закладів харчування в розрізі районів міста Харків.

Таблиця 3 – Потужність закладів харчування м. Харкова у 2014-2017 рр. у розрізі районів міста

Район	Роки						
	2014	2015		2016		2017	
	всього, місць	всього, місць	% до 2014	всього, місць	% до 2014	всього, місць	% до 2014
Шевченківський	30803	31333	101,7	31280	101,5	31426	102,0
Київський	29351	29628	100,9	29909	101,9	30133	102,7
Слобідський	11062	11064	100,0	10929	98,8	10905	98,6
Холодногірський	8241	8337	101,2	8238	100,0	8254	100,2
Московський	16855	17099	101,4	16719	99,2	16813	99,8
Новобаварський	5590	5472	97,9	5406	96,7	5391	96,4
Індустріальний	7879	7797	99,0	7945	100,8	7895	100,2
Немишлянський	8484	8455	99,7	8482	100,0	8506	100,3
Основ'янський	7063	7159	101,7	7253	102,7	7319	103,6
Разом	125328	126344	100,8	126161	100,7	126642	101,0

Як видно з наведених даних, протягом періоду дослідження міська мережа характеризується позитивною динамікою потужності – від 125,3 тис. місць в 2014 р. до 126,6 тис. місць в 2017 р. Базисний темп зростання склав 101,0 %. Однак за роками спостережен-

ня відзначається суперечлива динаміка. Так, в 2016 р. відзначене деяке зменшення потужності – на 183 місця (або на 0,14 %).

На рис. 2 представлена візуалізація табличних даних.

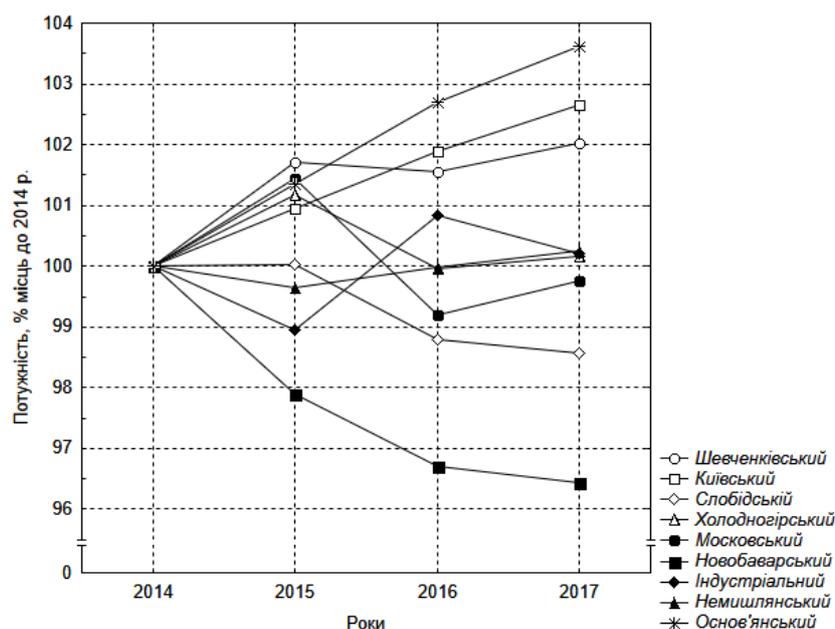

Рисунок 2 – Динаміка потужності закладів харчування м. Харкова у 2014–2017 рр. у розрізі районів

Графічний аналіз даних дозволяє стратифікувати об'єкти спостереження на три групи:

– райони зі стійкою тенденцією до зростання потужності мережі за всіма роками дослідження, в цю групу входять Основ'янський, Київський і Шевченківський райони;

– райони з суперечливою динамікою, при якій періоди збільшення кількості місць чергують з періодами її зменшення; в цю групу

входять Московський, Холодногірський, Індустріальний та Немишлянський райони;

– райони зі стійкою тенденцією до зниження потужності мережі за всіма роками дослідження; в цю групу входять Новобаварський і Слобідський райони.

У цілому в шести з дев'яти районів кількість місць в торгових залах за період дослідження збільшилась (табл. 4).

Таблиця 4 – Динаміка потужності закладів харчування м. Харкова у 2014–2017 рр. у розрізі районів

Район	Кількість місць		Приріст, місця	Ранг приросту	Темп зростання, %	Ранг темпу зростання
	2014	2017				
Шевченківський	30803	31426	623	2	102,0	3
Київський	29351	30133	782	1	102,7	2
Слобідський	11062	10905	-157	8	98,6	8
Холодногірський	8241	8254	13	6	100,2	6
Московський	16855	16813	-42	7	99,8	7
Новобаварський	5590	5391	-199	9	96,4	9
Індустріальний	7879	7895	16	5	100,2	5
Немишлянський	8484	8506	22	4	100,3	4
Основ'янський	7063	7319	256	3	103,6	1
Разом	125328	126642	1314		101,0	

Зниження потужності мереж харчування відзначено для Новобаварського, Слобідського та Московського районів на 199, 157 і 42 місць відповідно.

Ранжування міських районів за зменшенням значення показника «Приріст потужності мережі» призводить до наступного ряду: Київський → Шевченківський → Основ'янський → Немишлянський → Індустріальний → Холодногірський → Московський → Слобідський → Новобаварський.

Темп зростання потужності районних мереж в звітному періоді склав 101,0 %. У розрізі районів цей показник варіював від 96,4 % для Новобаварського району до 103,6 % для Основ'янського. Ранжування міських районів за зменшенням значення досліджуваного показника призводить до наступного ряду: Основ'янський → Київський → Шевченківський → Немишлянський → Індустріальний → Холодногірський → Московський → Слобідський → Новобаварський.

Ще одним показником стану мережі харчування є середня потужність закладу. В табл. 5 наведені результати розрахунків середньої

потужності закладів харчування на підставі даних табл. 1 і табл. 3. На рис. 3 представлена візуалізація табличних даних.

Як видно з наведених даних, протягом періоду дослідження міська мережа характеризується монотонною негативною динамікою середньої потужності закладів – від 46,5 місць в 2014 р. до 45,1 місць в 2017 р. Базисний темп зростання склав 96,9 %.

Графічний аналіз даних (рис. 3) дозволяє стратифікувати об'єкти спостереження на дві групи:

– райони з суперечливою динамікою, при якій періоди збільшення середньої кількості місць чергують з періодами її зменшення; в цю групу входять Новобаварський, Основ'янський, Індустріальний та Немишлянський райони;

– райони зі стійкою тенденцією до зниження середньої потужності за всіма роками дослідження; в цю групу входять Шевченківський, Київський, Слобідський, Холодногірський і Московський райони.

Таблиця 5 – Середня кількість місць в закладах харчування м. Харкова у 2014-2017 рр. у розрізі районів

Район	Роки						
	2014	2015		2016		2017	
	всього, місця	всього, місця	% до 2014	всього, місця	% до 2014	всього, місця	% до 2014
Шевченківський	45,8	45,6	99,6	44,6	97,4	43,7	95,5
Київський	45,9	45,5	99,1	44,6	97,0	44,2	96,2
Слобідський	50,3	49,8	99,1	49,0	97,5	48,3	96,0
Холодногірський	28,9	28,8	99,8	28,8	99,6	28,8	99,5
Московський	58,1	57,8	99,4	56,5	97,2	55,5	95,5
Новобаварський	39,6	40,2	101,5	40,6	102,5	39,6	100,0
Індустріальний	67,9	67,8	99,8	69,1	101,7	68,1	100,2
Немишлянський	61,5	61,3	99,7	61,5	100,0	59,9	97,4
Основ'янський	36,6	37,1	101,4	37,6	102,7	36,6	100,0
Мережа разом	46,5	46,3	99,6	45,8	98,4	45,1	96,9

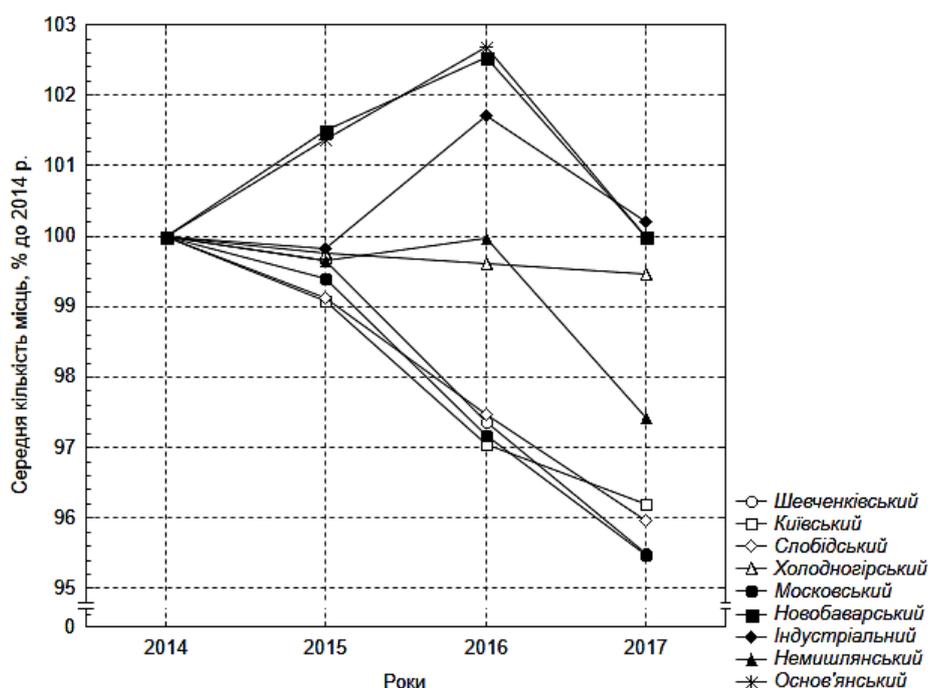

Рисунок 3 – Динаміка середньої кількості місць у закладах харчування м. Харкова у 2014–2017 рр. у розрізі районів

В цілому в шести з дев'яти районів середня кількість місць в торгових залах за період дослідження зменшилась (табл. 6).

Збільшення середньої кількості місць відзначено тільки для Індустріального району. Для Основ'янського і Новобаварського районів значення цього показника залишилося на базисному рівні.

Ранжування міських районів за зменшенням значення показника «Приріст середньої кількості місць» призводить до наступного ряду: Індустріальний → Основ'янський → Новобаварський → Холодногірський → Немишлян-

ський → Київський → Слобідський → Шевченківський → Московський.

Темп зростання середньої потужності в звітному періоді склав 96,9%. В розрізі районів цей показник варіював від 95,5% для Московського району до 100,2% для Індустріального. Ранжування міських районів за зменшенням значення досліджуваного показника призводить до ряду, аналогічного ранжируванню за показником «Приріст середньої кількості місць».

Таблиця 6 – Динаміка середньої кількості місць у закладах харчування м. Харкова у 2014–2017 рр. у розрізі районів

Район	Кількість місць		Приріст, місця	Ранг приросту	Темп зростання, %	Ранг темпів зростання
	2014	2017				
Шевченківський	45,8	43,7	-2,1	8	95,5	8
Київський	45,9	44,2	-1,7	6	96,2	6
Слобідський	50,3	48,3	-2,0	7	96,0	7
Холодногірський	28,9	28,8	-0,2	4	99,5	4
Московський	58,1	55,5	-2,6	9	95,5	9
Новобаварський	39,6	39,6	0,0	3	100,0	3
Індустріальний	67,9	68,1	0,1	1	100,2	1
Немишлянський	61,5	59,9	-1,6	5	97,4	5
Основ'янський	36,6	36,6	0,0	2	100,0	2
Мережа разом	46,5	45,1	-10,1		96,9	

Ще однією характеристикою стану мережі закладів харчування є аналітичний показник «Забезпеченість закладами харчування на 10 тис. осіб». Цей показник розраховується на підставі відомостей про кількість закладів в

мережі адміністративно-територіальної одиниці та про чисельність населення цієї одиниці. У табл. 7 наведені дані розрахунку станом на кінець першого півріччя 2017 р.

Таблиця 7 – Забезпеченість населення м. Харкова закладами харчування станом на 01.07.2017 р. у розрізі районів

Район	Населення, осіб [7]	Кількість закладів, од.	Забезпеченість, од./10 тис. осіб	Ранг
Шевченківський	236142	719	30	3
Київський	183511	682	37	1
Слобідський	143821	226	16	5
Холодногірський	82693	287	35	2
Московський	295375	303	10	7
Новобаварський	103215	136	13	6
Індустріальний	154021	116	8	9
Немишлянський	139220	142	10	8
Основ'янський	90316	200	22	4
Разом місто	1428314	2811	20	

Як видно з наведених даних, забезпеченість закладами харчування по місту в цілому складає 20 об'єктів на 10 тис. осіб. У розрізі районів найбільший показник має Київський район (37 об'єктів), найменший – Індустріальний (8 об'єктів). Ранжування міських районів за зменшення значення цього показника призводить до наступного ряду: Київський → Холодногірський → Шевченківський → Основ'янський → Слобідський → Новобаварський → Московський → Немишлянський → Індустріальний. При цьому в чотирьох районах забезпеченість закладами перевищує середнє значення по місту в цілому (рис. 4).

За даними роботи [5] значення цього показника для Харківської області дорівнює п'яти. Як показано на рис. 4, у кожному із районів міста забезпеченість закладами вище забезпеченості по області. За даними роботи [8] в країнах Західної Європи цей показник дорівнює 32 об'єктам, що на 31 % перевищує значення показника для м. Харків та в 6,4 рази більше показника по області. Однак при цьому два міських райони (Київський і Холодногірський) мають кращу забезпеченість, а забезпеченість закладами в Шевченківському районі порівнянна з європейським рівнем.

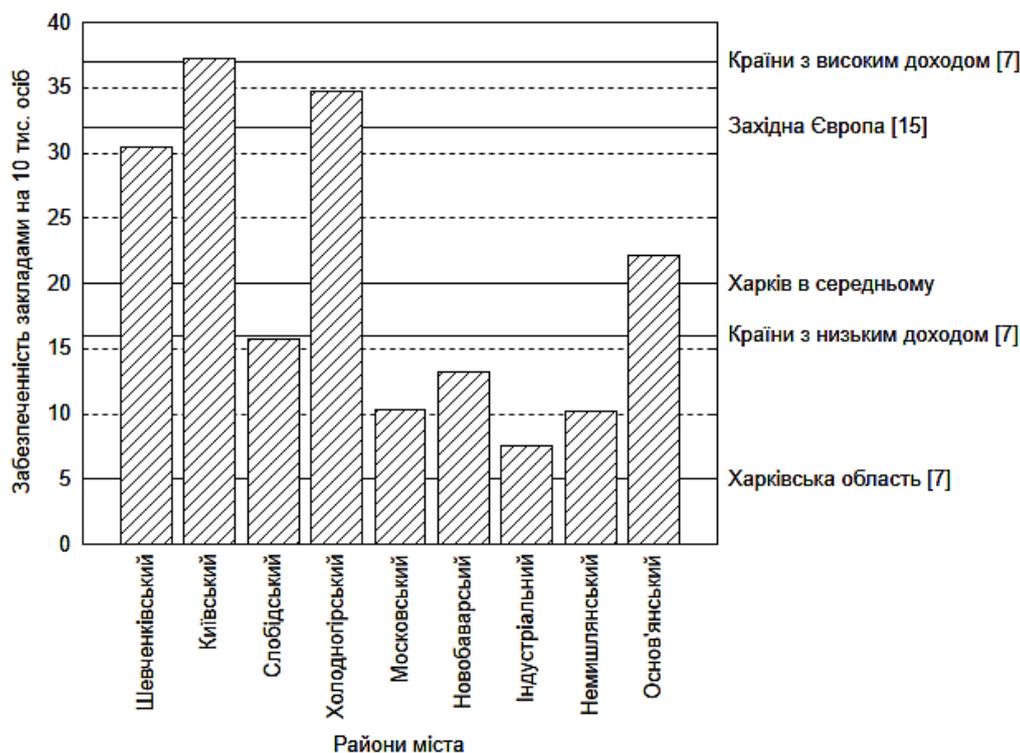

Рисунок 4 – Забезпеченість населення м. Харкова закладами харчування станом на 01.07.2017 р. у розрізі районів

Аналітичний показник «Забезпеченість місцями на 1 тис. осіб населення» розраховується на підставі відомостей про кількість місць в торгових залах закладів мережі адміністра-

тивно-територіальної одиниці та про чисельність населення цієї одиниці. У табл. 8 наведені дані розрахунку станом на кінець першого півріччя 2017 р.

Таблиця 8 – Забезпеченість населення м. Харкова місцями у торговельних залах мережі закладів ресторанного господарства станом на 01.07.2017 р. у розрізі районів

Район	Населення, осіб [7]	Кількість місць, од.	Забезпеченість, місця/1000 осіб	Ранг
Шевченківський	236142	31426	133	2
Київський	183511	30133	164	1
Слобідський	143821	10905	76	5
Холодногірський	82693	8254	100	3
Московський	295375	16813	57	7
Новобаварський	103215	5391	52	8
Індустріальний	154021	7895	51	9
Немишлянський	139220	8506	61	6
Основ'янський	90316	7319	81	4
Разом	1428314	126642	89	

Як видно з наведених даних, забезпеченість місцями по місту в цілому складає 89 місць на 1 тис. осіб. У розрізі районів найбільший показник має Київський район (164 місця), найменший – Індустріальний (51 місце). Ранжування міських районів за зменшенням значення цього показника призводить до насту-

пного ряду: Київський → Шевченківський → Холодногірський → Основ'янський → Слобідський → Немишлянський → Московський → Новобаварський → Індустріальний. При цьому для трьох районів забезпеченість місцями перевищує середнє значення по місту (рис. 5).

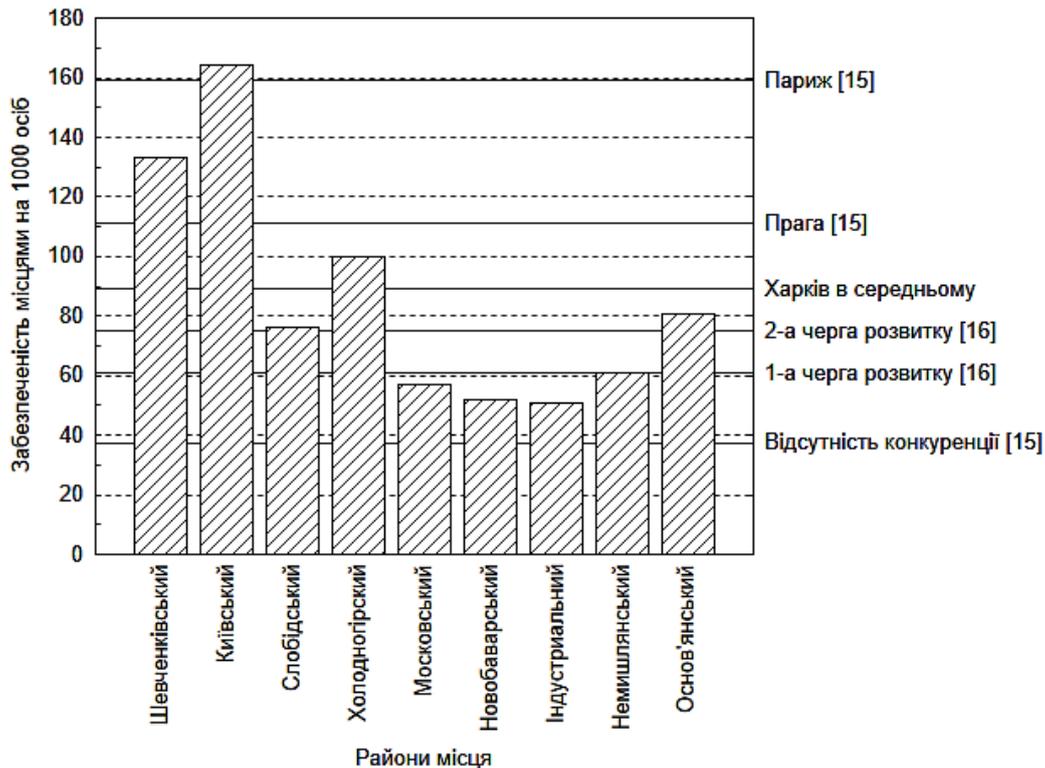

Рисунок 5 – Забезпеченість населення м. Харкова місцями у торговельних залах мережі закладів ресторанного господарства станом на 01.07.2017 р. у розрізі районів

Відповідно до вимог [10] норматив забезпеченості місцями для міста з населенням понад 1 млн. осіб має дві градації: на першу чергу розвитку мережі він дорівнює 64, на другу – 75. Шість районів виконують вимогу нормативу для першої черги розвитку, п'ять районів – для другої черги. Не вкладаються в норматив першої черги розвитку Московський, Новобаварський і Індустріальний райони. В середньому по міській мережі виконується норматив другої черги розвитку.

Практичний інтерес представляє порівняння отриманих даних зі станом мереж харчування в інших країнах. Так, за даними роботи [8] забезпеченість місцями в Парижі становить 159 місць, в Празі – 111. Ці значення на 44 % і на 20 % відповідно перевищують значення показника для м. Харків. У той же час мережі харчування двох міських районів (Київського і Шевченківського) мають забезпеченість, яка порівнянна з рівнем великих європейських міст.

Застосування показника «Забезпеченість місцями» дозволяє стратифікувати рівні конкуренції на ринку [8]. Критичним значенням забезпеченості населення місцями вважається величина, яка дорівнює 50 % від нормативу. Якщо фактичне значення нижче, то кон-

куренція практично не відчувається. Коли фактичне значення досягає 50 %, то починається конкуренція на ринку. Перевищення рівня в 80 % примушує до гострої конкурентної боротьби за кожного гостя.

Як видно з рис. 5, мережі харчування всіх міських районів мають забезпеченість місцями понад 50 % нормативу. При цьому мережі п'яти районів (Шевченківського, Київського, Слобідського, Холодногірського і Основ'янського) забезпечують перевищення межі в 80%, що свідчить про розвинену конкуренцію між закладами цих районних мереж.

ВИСНОВКИ

1. Дослідження стану мережі закладів харчування м. Харків за період 2014–2017 років показало, що мережа в цілому по місту характеризується позитивним абсолютним приростом як кількості закладів, так і їх потужності, яка виражається кількістю місць в торговельних залах. При цьому збільшення кількості закладів носить монотонний характер на кожному часовому відрізку, базисний темп зростання склав 104,3%. Базисний темп зростання потужності дорівнює 101,0%, проте динаміка

приросту потужності носить суперечливий характер за роками дослідження. Ці факти свідчать про те, що ресторанне господарство є успішною сферою реального сектора економіки міста.

2. На основі вивчення динаміки кількості закладів харчування та їх потужності в розрізі районів м Харків проведено ранжування районних мереж за значеннями аналітичних показників «Приріст кількості закладів», «Темп зростання кількості закладів», «Приріст потужності мережі» і «Темп зростання потужності мережі». Отримані дані дозволяють винести судження про те, що найбільш розвиненими є мережі харчування центральних районів міста – Шевченківського та Київського.

3. Встановлена монотонна негативна динаміка середньої потужності закладів міської мережі за досліджений часовий проміжок. У розрізі районів збільшення середньої кількості місць відзначено тільки в окремі роки для мереж Індустріального, Основ'янського, Новобаварського і Немишлянського районів. У першій половині 2017 р. відзначено зменшення середньої потужності підприємств для всіх районних мереж. Така ситуація може бути пояснена введенням в обіг закладів з великими торговими залами, орієнтованими

на створення затишної атмосфери для проведення дозвілля.

4. Фактична забезпеченість закладами харчування на 10 тис. осіб населення варіює для різних районних мереж. У Шевченківському, Київському і Холодногірському районах цей показник можна порівняти з показниками країн Західної Європи. Забезпеченість закладами в Основ'янському і Новобаварському районах знаходиться на рівні країн з низькими доходами населення. Мережі харчування інших районів за цим показником поступаються країнам з низьким доходом.

5. Мережі трьох районів (Московського, Новобаварського і Індустріального) не виконують норматив за показником «Забезпеченість місцями на 1 тис. осіб населення» для першої черги розвитку мережі. В інших районах, за винятком Немишлянського, виконується цей норматив для другої черги розвитку мережі. Мережі харчування двох центральних міських районів (Київського і Шевченківського) мають у своєму розпорядженні забезпеченість, яка порівнянна з рівнем великих європейських міст. Ці факти свідчать про наявність гострої конкурентної боротьби за кожного гостя між закладами харчування у Шевченківському і Київському районах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

1. Alieshuhina, N., & Zelenska, O. (2012). *Tendentsii ta perspektyvy rozvytku rynku restorannykh posluh m. Chernihiv* [Trends and prospects of restaurant services market development in Chernihiv city]. *Naukovyi visnyk ChDIEU. Serii: Ekonomika*, 1(13), 92–98.
[Алешугіна, Н., & Зеленська, О. (2012). Тенденції та перспективи розвитку ринку ресторанних послуг м. Чернігів. *Науковий вісник ЧДІЕУ. Серія: Економіка*, 1(13), 92–98].
2. Anisimov, G., Zhukov, Y., & Lipovoy, D. (2017). Audit of catering network state in Kharkiv city. *Technology Audit and Production Reserves*, 5(2), 42–48. doi: [10.15587/2312-8372.2017.111958](https://doi.org/10.15587/2312-8372.2017.111958)
3. Anisimov, H., & Zhukov, Ye. (2009). Analiz rozvytku zahalnodostupnoi merezhi restorannoho hospodarstva Kharkova. *Visnyk Mizhnarodnoho Slov'ianskoho universytetu. Serii: Ekonomichni nauky*, 12(2), 17–22 (in Ukrainian)
[Анісімов, Г., & Жуков, Є. (2009). Аналіз розвитку загальнодоступної мережі ресторанного господарства Харкова. *Вісник Міжнародного Слов'янського університету. Серія: Економічні науки*, 12(2), 17–22].
4. Daniali, F. (2012). *Doslidzhennia zahalnykh tendentsii rynku restorannoho hospodarstva Ukrainy* [Research of general tendencies of restaurant market of Ukraine]. *Economy of Industry*, 3-4(59-60), 29–34.
[Даніалі, Ф. (2012). Дослідження загальних тенденцій ринку ресторанного господарства України. *Економіка промисловості*, 3-4(59-60), 29–34].

5. Hrosul, V., & Ivanova, T. (2017). **Tendentsii suchasnoho rozvytku pidpriumstv restorannoho hospodarstva v Ukraini ta Kharkivskii oblasti** [Trends in the modern development of restaurant enterprises in Ukraine and Kharkiv region]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya: Ekonomika*, 1(49), 143–149 (in Ukrainian)
[Гросул, В., & Іванова, Т. (2017). Тенденції сучасного розвитку підприємств ресторанного господарства в Україні та Харківській області. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Економіка*, 1(49), 143–149].
6. Ivashyna, L. (2014). **Suchasnyi stan restorannoho biznesu v Ukraini** [Modern state of restaurant business in Ukraine]. *Zbirnyk naukovykh prats Cherkaskoho derzhavnoho tekhnolohichnoho universytetu. Seriya: Ekonomichni nauky*, 37(2), 124–127 (in Ukrainian)
[Івашина, Л. (2014). Сучасний стан ресторанного бізнесу в Україні. *Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки*, 37(2), 124–127].
7. Kharkiv State Statistics Service. (2017). *Demographic data for Kharkiv region for January-May 2017*. Retrieved from http://kh.ukrstat.gov.ua/upload/publikacii/prez_bul_dem_dani_05.17.zip (in Ukrainian)
[Головне управління статистики у Харківській області . (2017). *Демографічні дані по Харківській області за січень-травень 2017 року*. URL: http://kh.ukrstat.gov.ua/upload/publikacii/prez_bul_dem_dani_05.17.zip].
8. Mayurnikova, L., Krapiva, T., Davydenko, N., & Samoilenko, K. (2015). **Analiz i perspektivy razvitija rynku obshhestvennogo pitaniya v regional'nyh uslovijah** [Analysis and prospects of catering market in regions]. *Food Processing: Techniques and Technology*, 1, 141–147 (in Russian)
[Маюрникова, Л., Крапіва, Т., Давыденко, Н., & Самойленко, К. (2015). Анализ и перспективы развития рынка общественного питания в региональных условиях. *Техника и технология пищевых производств*, 1, 141–147].
9. Ministry of Regional Development of Ukraine. (2010). *Budyanky i sporudy. Pidpriumstva kharchuvannia (zaklady restorannoho hospodarstva)* [Buildings and structures. Catering (restaurant business establishments)] (DBN V.2.2-25:2009). Kyiv: Minrehionbud Ukrainy (in Ukrainian)
[Міністерство регіонального будівництва України. (2010). *Будинки і споруди. Підприємства харчування (заклади ресторанного господарства)* (ДБН В.2.2-25:2009). Київ: Мінрегіонбуд України].
10. *Normatyvy zabezpechenosti mistsiamy v zakladakh restorannoho hospodarstva* [Standards for provision in places in restaurants] (Ukraine), 12 October 2009, No 1111. Retrieved August 8, 2017, from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1015-09> (in Ukrainian)
[Нормативи забезпеченості місцями в закладах ресторанного господарства (Україна), 12 жовтня 2009, № 1111. Актуально на 08.08.2017. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1015-09>].
11. Petruk, Yu. (2014). **Aktualni завдання upravlinnia rozvytkom pidpriumstv restorannoho hospodarstva v Ukraini** [Actual tasks on restaurant businesses development management in Ukraine]. *Skhid*, 4, 41-47 (in Ukrainian)
[Петрук, Ю. (2014). Актуальні завдання управління розвитком підприємств ресторанного господарства в Україні. *Схід*, 4, 41-47].
12. **Pro osnovni pryntsypy ta vymohy do bezpechnosti ta yakosti kharchovykh produktiv** [The basic principles and requirements for the safety and quality of food products] (Ukraine), 23 December 1997, No 771/97-ВР. Retrieved August 18, 2017, from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/771/97-вр> (in Ukrainian)
[Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів (Україна), 23 грудня 1997, № 771/97-ВР. Актуально на 18.08.2017. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/771/97-вр>].

13. Prokopiuk A., & Felenchak, Y. (2015). **Suchasni tendentsii rozvytku restorannoho hospodarstva Ukrainy ta Polshchi** [Some Current Trends of Restaurant Industry Development in Ukraine and Poland]. *Naukovyi visnyk NLTU Ukrainy*, 25.4, 259–265 (in Ukrainian)
[Прокопюк, А., & Феленчак, Ю. (2015). Сучасні тенденції розвитку ресторанного господарства України та Польщі. *Науковий вісник НЛТУ України*, 25.4, 259–265].
14. Tkach, V., & Yazina, A. (2014). **Suchasnyi stan rozvytku restorannoho hospodarstva Zaporizkoi oblasti** [Current state of development of restaurant industry in Zaporozhye region]. *Yevropeyskyi vektor ekonomichnoho rozvytku. Ekonomichni nauky*, 2, 232–239 (in Ukrainian)
[Ткач, В., & Язіна, А. (2014). Сучасний стан розвитку ресторанного господарства Запорізької області. *Європейський вектор економічного розвитку. Економічні науки*, 2, 232–239].
15. Traino, V. (2010). **Tendentsii rynku posluh restorannoho hospodarstva** [The tendencies of the catering trade services market]. *Ekonomichnyi analiz*, 5, 360–364 (in Ukrainian)
[Трайно, В. (2010). Тенденції ринку послуг ресторанного господарства. *Економічний аналіз*, 5, 360–364].
16. Ukrainian Agency for Standardization. (1999). **Restoranne hospodarstvo. Terminy ta vyznachennia** [Restaurants. Terms and definitions] (DSTU 3862-99). Kyiv: Derzhstandart Ukrainy (in Ukrainian)
[Держстандарт України. (1999). *Ресторанне господарство. Терміни та визначення* (ДСТУ 3862-99). Київ: Держстандарт України].

Формування інструментарію для графічної оцінки конкурентоспроможності підприємства

Formation of the Toolkit for Graphical Assessment of Enterprise Competitiveness

Руслан Скриньковський¹, Оксана Шпак², Тетяна Процюк³, Ірина Нога⁴
 Ruslan Skrynkovskyu, Oksana Shpak, Tetiana Protsiuk, Irina Noga

¹ *Lviv University of Business and Law*
 99 Kulparkivska Street, Lviv, 79021, Ukraine

² *Scientific Society Shevchenko*
 21 General Chuprynka Street, 79013, Lviv, Ukraine

³ *Ukrainian Academy of Sciences*
 13 Semashko Street, Kyiv, 03142, Ukraine

⁴ *Donetsk State University of Management*
 58 Karpynskogo Street, Mariupol, 87513, Ukraine

DOI: 10.22178/pos.30-1

JEL Classification:
 L20, M00

Received 21.11.2017
 Accepted 08.01.2018
 Published online
 12.01.2018

Corresponding Author:
 Ruslan Skrynkovskyu
uan_lviv@ukr.net

© 2018 The Authors.
 This article is licensed
 under a [Creative Commons Attribution
 4.0 License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

Анотація. Метою статті є обґрунтування теоретичних положень та розроблення практичних рекомендацій з формування інструментарію для графічної оцінки конкурентоспроможності підприємства. Доведено, що графічна оцінка конкурентоспроможності підприємства та її інтерпретація ґрунтуються на аналітичній оцінці конкурентоспроможності підприємства. З'ясовано, що найбільш поширеним графічним методом (способом) оцінки конкурентоспроможності підприємства є побудова багатокутника конкурентоспроможності. Представлено приклад графічної побудови багатокутника конкурентоспроможності підприємства. Визначено, що ключовими (базовими) параметрами (бізнес-індикаторами) графічної оцінки конкурентоспроможності підприємства є: 1) ефективність функціонування (діяльності) підприємства (фінансово-економічна, виробнича, комерційна); 2) конкурентоспроможність продукції підприємства; 3) концентрованість ринку, на якому підприємство здійснює свою діяльність; 4) рівень менеджменту та якість трудового персоналу; 5) ефективність застосування інформаційних технологій в управлінні підприємством. Перспективою подальших досліджень у даному напрямі є розроблення аналітичного способу оцінки конкурентоспроможності підприємства на ринку.

Ключові слова: підприємство; конкурентоспроможність; багатокутник конкурентоспроможності; графічні методи оцінки; конкурентні переваги; конкуренти.

Abstract. The purpose of the article is to substantiate the theoretical positions and develop practical recommendations for the development of the toolkit for graphical assessment of the competitiveness of the enterprise. It is proved that the graphic assessment of enterprise competitiveness and its interpretation are based on an analytical assessment of the competitiveness of the enterprise. It is revealed that the most common graphic method for assessing the competitiveness of an enterprise is the construction of a polygon of competitiveness. An example of graphic construction of a polygon of enterprise competitiveness is presented. It is determined that the key (basic) parameters (business indicators) of graphic evaluation of enterprise competitiveness are: 1) the efficiency of the operation (activity) of the enterprise (financial, economic, industrial, commercial); 2) the competitiveness of the company's products; 3) the concentration of the market in which the company operates; 4) level of management and quality of labor personnel; 5) efficiency of application of information technologies in the management of the enterprise. The prospect of further research in this area is the development of an analytical method for assessing the competitiveness of an enterprise on the market.

Keywords: enterprise; competitiveness; polygon of competitiveness; graphic evaluation methods; competitive advantages; competitors.

ВСТУП

Сучасна практика ведення бізнесу доводить, що в сучасних ринкових відносинах високий рівень конкурентоспроможності підприємства є ключовою (базовою) умовою (складовою) ефективного його функціонування та розвитку. Поряд з тим, сьогодні на практиці існують значні розбіжності щодо аналітичної і графічної оцінки конкурентоспроможності підприємств.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що проблемні питання (аспекти) у сфері аналізу та оцінювання (аналітичного, графічного) конкурентоспроможності підприємств досліджували такі науковці, як А. Азарова [1], Р. Баран [3], І. Брижань [4], О. Вашків [22], Т. Горшкова [7], Т. Длугопольська [5], І. Житна [23], О. Криворучко [8], Л. Курбацька [9], А. Левицька [10], В. Літвінова [11], О. Луцій [12], Т. Рибаківа [15], Т. Швед [17], С. Шинкар [18] та інші. Водночас, віддаючи належне високому рівню наукових доробок перелічених вище авторів, слід зазначити, що в даний час недостатньо уваги приділено інструментарію для графічної оцінки конкурентоспроможності підприємства та її інтерпретації. Все це обумовило актуальність і доцільність дослідження у цьому напрямі, визначило його тему та мету.

Тому метою статті є обґрунтування теоретичних положень та розроблення практичних рекомендацій з формування інструментарію для графічної оцінки конкурентоспроможності підприємства.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Виходячи із аналізу літературних джерел та практики ведення бізнесу, можна стверджувати, що сьогодні конкурентні позиції будь-якого сучасного підприємства доцільно вивчати через порівняльний аналіз та оцінювання досліджуваного підприємства із підприємствами-конкурентами [6, 9, 13].

Поряд з тим, виходячи з результатів аналізу наукової праці [17], встановлено, що існуючі графічні методи оцінки конкурентоспроможності підприємства забезпечують наочність сприйняття кінцевих результатів поданої оцінки, інтерпретованих у конкретних графічних об'єктах (рисунках, діаграмах, графіках тощо), щодо наведення відповідних аналіти-

чних розрахунків та логічно обґрунтованих висновків [17]. Звідси очевидно, що графічна оцінка конкурентоспроможності підприємства та її інтерпретація ґрунтуються на аналітичній оцінці конкурентоспроможності підприємства на ринку [6].

У цьому контексті слід також погодитися з думкою Т. Швед та С. Білої [17] про те, що графічними методами оцінки конкурентоспроможності підприємства є: 1) графіки порівнянь; 2) аналітичні графіки; 3) ілюстративні графіки; 4) діаграми; 5) картограми; 6) картодіаграми, 7) моделі розвитку, що ґрунтуються на теорії життєвого циклу.

Беручи до уваги наведене вище, доцільно також зазначити, що у праці А. Левицької [10] представлено систему методів оцінки конкурентоспроможності підприємства, яка включає такі графічні методи, як:

- 1) багатокутник конкурентоспроможності;
- 2) радар конкурентоспроможності;
- 3) метод «профілів»;
- 4) метод, що базується на теорії життєвого циклу;
- 5) карта стратегічних груп;
- 6) дослідження кривої досвіду;
- 7) метод аналізу на основі функцій бажаності;
- 8) метод семантичного диференціалу;
- 9) метод конкурентних стратегій Ж.-Ж. Ламбена;
- 10) метод побудови конкурентного простору.

Поряд із тим з'ясовано, що найбільш поширеним графічним методом (способом) оцінки конкурентоспроможності підприємства є побудова багатокутника конкурентоспроможності – рис. 1.

З огляду на зазначене (рис. 1), тут варто наголосити, що [6, 7, 8, 11]:

1. Підприємству, яке має найкращий рівень конкурентоспроможності, буде відповідати багатокутник із максимальною площею ($max S_k$) [6, 8].
2. Площу кожного багатокутника (S_k) можна обчислити за формулою (1):

$$S_k = \frac{1}{2} \sum_{k=1}^n p_k p_{k+1} \sin \alpha_k, \quad (1)$$

де p_k – значення k -го інтегрованого факторного показника (параметра, бізнес-індикатора) за кожним оцінюваним підприємством [6, 8].

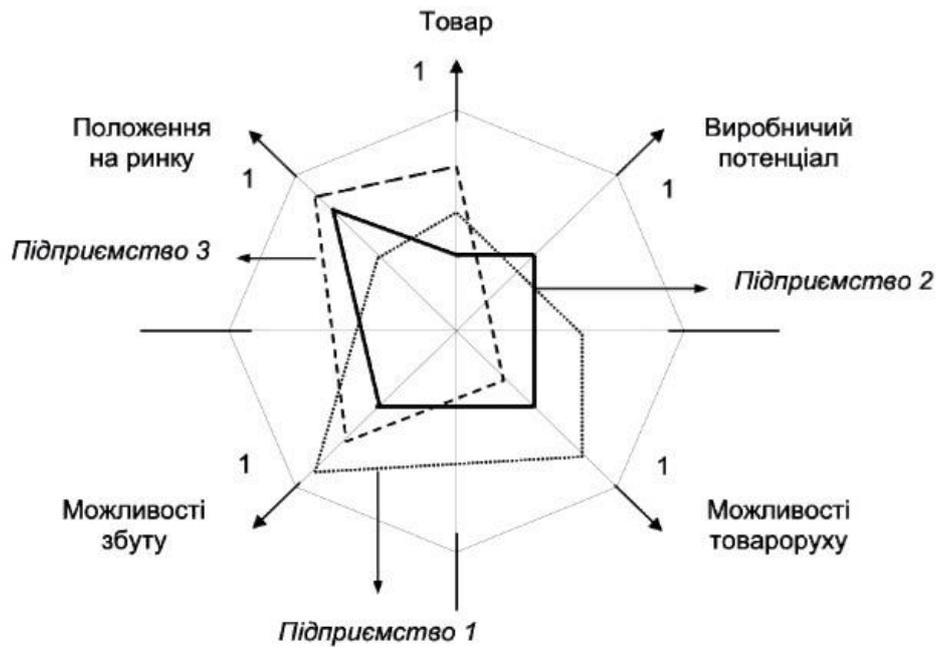

Рисунок 1 – Приклад графічної побудови багатокутника конкурентоспроможності підприємства [6]

3. Отримані результати ранжирування підприємств залежно від Sk рекомендується подавати у вигляді таблиці 1.

Таблиця 1 – Результати ранжирування підприємств за показником рівня конкурентоспроможності [6]

Назва підприємства	Значення площі багатокутника конкурентоспроможності, Sk	Коефіцієнт ранжирування	Коефіцієнт рівня конкурентоспроможності
1			
2			
3			
...			
$n - 1$			
n			

4) основною перевагою графічного методу (побудови багатокутника конкурентоспроможності) є простота та наочність визначення відхилень між параметрами (складовими, показниками, бізнес-індикаторами) досліджуваного підприємства і підприємств-конкурентів [7, 11].

5) основним недоліком графічного методу (побудови багатокутника конкурентоспроможності) є те, що поданий метод не дозволяє об'єктивно визначити узагальнюючий (інтегральний) показник конкурентоспроможності, оскільки всі відібрані параметри (складові, показники, бізнес-індикатори) трактуються як рівнозначні для оцінювання [7, 11].

В цьому контексті на особливу увагу заслуговує наукова праця [9] (Л. Курбацька, І. Кадирус, Т. Ільченко), у якій зазначено, що основними об'єктами оцінки конкурентних позицій підприємства є: 1) обсяг виробництва; 2) обсяг збуту; 3) питома вага (частка) в загальному обсязі виробництва продукції; 4) чистий прибуток; 5) чистий прибуток за кожним видом продукції; 6) середні витрати виробництва; 7) загальний рівень конкурентоспроможності кожного виду продукції; 8) активи підприємства; 9) амортизаційні відрахування тощо.

При цьому варто також відмітити, що визначальними факторами (бізнес-параметрами) формування конкурентоспроможності підп-

приємства є: 1) товар; 2) ціна; 3) місце (збут); 4) просування [9].

Поряд з тим, С. Криворучко [8] дотримується точки зору, що вихідними даними для графічної побудови матриці параметричної експертної оцінки конкурентоспроможності підприємств (торговельних) є такі синтезуючі фактори (концептуальні параметри): 1) ринкова частка; 2) офіційна прибутковість; 3) відповідність продукції вимогам ринку; 4) можливість цінового маневрування; 5) кваліфікація персоналу. Водночас Т. Горшкова [7] акцентує увагу на тому, що рівень конкурентоспроможності підприємства залежить від таких чинників, як: 1) якість продукції і/або послуг; 2) наявність ефективної стратегії маркетингу; 3) рівень менеджменту та якість трудового персоналу [21]; 4) рівень технологічності виробничих процесів; 5) рівень впливу податкового середовища на підприємство; 6) доступність джерел фінансування тощо.

Крім цього, у межах дослідження наукової праці Т. Рибаквої та О. Костьєва [15], виявлено, що побудова діаграми конкурентоспроможності підприємства включає ряд інших параметрів (факторів, бізнес-індикаторів), а саме: 1) асортимент продукції; 2) популярність торгової марки підприємства; 3) імідж підприємства; 4) цінова політика; 5) збутова політика; 6) якість продукції; 7) рекламна діяльність; 8) робота з клієнтами; 9) гарантії на продукцію; 10) стимулювання збуту; 11) частка ринку; 12) кваліфікація персоналу; 13) фінансові ресурси; 14) матеріально-технічна база; 15) інноваційна діяльність.

Тут доцільно також відмітити, що Т. Горшкова [7] стверджує, що базовими критеріями побудови багатокутника конкурентоспроможності підприємства є: 1) кваліфікація персоналу; 2) розміщення; 3) дотримання термінів постачання; 4) сучасні технології та устаткування; 5) умови оплати і додаткові послуги; 6) ціна; 7) якість продукції; 8) рекламна підтримка; 9) імідж підприємства. Водночас І. Брижань та В. Чевганова [4] дотримуються думки, що розрахунок довжини векторів-осей основ багатокутника конкурентоспроможності підприємства доцільно здійснювати за такими параметрами (аспектами внутрішніх конкурентних переваг): 1) конкурентоспроможність продукції; 2) фінансовий стан підприємства; 3) продуктивність праці; 4) рента-

бельність продажів; 5) імідж; 6) ефективність менеджменту.

Поряд з тим, дещо інший перелік параметрів (факторів) для побудови багатокутника конкурентоспроможності підприємства представлений у праці [3]. Так, на думку Р. Баран та М. Романчукевич, багатокутник конкурентоспроможності підприємства доцільно будувати за такими бізнес-індикаторами: 1) частка ринку; 2) якість; 3) ціна; 4) асортимент; 5) престижність товарної марки; 6) виробничі потужності; 7) матеріально-технічне забезпечення; 8) збут та реклама. Крім цього, виходячи із різноманітності параметрів побудови багатокутника конкурентоспроможності підприємства, у праці Т. Длугопольської [5] зазначено, що точками з'єднання багатокутника є такі критерії:

- 1) репутація (імідж) підприємства;
- 2) асортимент;
- 3) ціна;
- 4) фінанси;
- 5) торгівля;
- 6) збут;
- 7) цінова політика;
- 8) логістика;
- 9) фінансове положення;
- 10) стан маркетингу.

На основі аналізу літературних джерел, зокрема [6, 13], та враховуючи результати попередніх досліджень [2, 14, 16, 19, 20, 21], визначено, що ключовими параметрами (критеріями, складовими, бізнес-індикаторами) для графічної оцінки конкурентоспроможності підприємства (в межах удосконалення побудови багатокутника конкурентоспроможності) є:

- 1) ефективність функціонування (діяльності) підприємства (фінансово-економічна, виробнича, комерційна) [13];
- 2) конкурентоспроможність продукції підприємства [20];
- 3) концентрованість ринку, на якому підприємство (компанія) здійснює свою діяльність [13, 19];
- 4) рівень менеджменту та якість трудового персоналу [21];
- 5) ефективність застосування інформаційних технологій в управлінні підприємством [14].

Для довідки: етапи та процедури технології управління конкурентними перевагами підприємства представлено у праці Д. Барабась [2] та відображено на рис. 2.

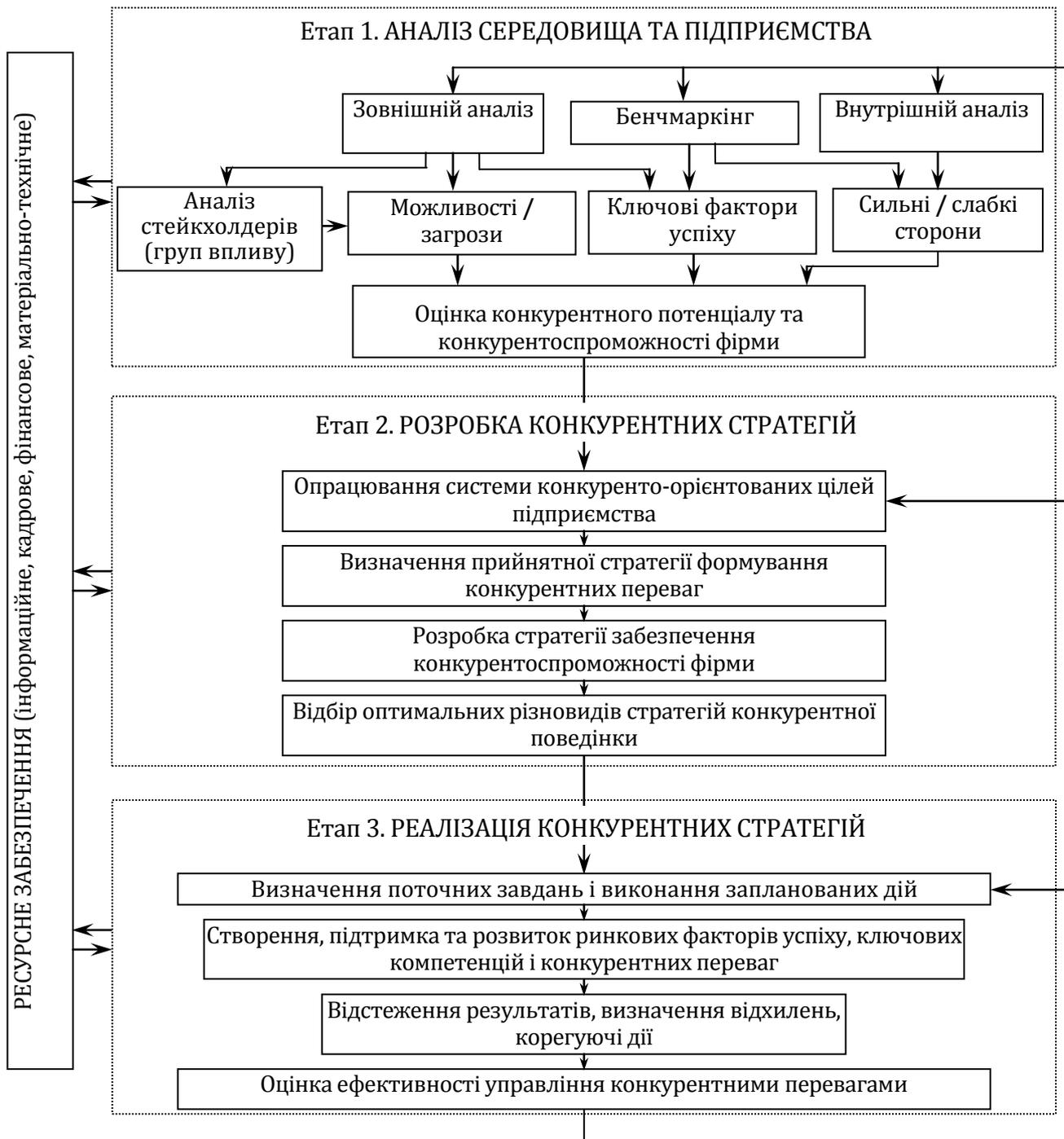

Рисунок 2 – Етапи та процедури технології управління конкурентними перевагами підприємства [2]

ВИСНОВКИ

Результати проведеного дослідження доводять, що графічна оцінка конкурентоспроможності підприємства та її інтерпретація ґрунтуються на аналітичній оцінці конкурентоспроможності підприємства. З'ясовано, що найбільш поширеним графічним методом оцінки конкурентоспроможності підприємства є побудова багатокутника конкурентоспроможності. Визначено, що ключовими (базовими) параметрами (бізнес-індикаторами) графічної оцінки конкурентоспроможності підприємства є: 1) ефективність функціонування

(діяльності) підприємства (фінансово-економічна, виробнича, комерційна); 2) конкурентоспроможність продукції підприємства; 3) концентрованість ринку, на якому підприємство здійснює свою діяльність; 4) рівень менеджменту та якість трудового персоналу; 5) ефективність застосування інформаційних технологій в управлінні підприємством.

Перспективою подальших досліджень у даному напрямі є розроблення аналітичного способу оцінки конкурентоспроможності підприємства на ринку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

1. Azarova, A., & Zhytkevych, O. (2013). *Rozroblennia pryntsyviv pobudovy ratsionalnoho metodu formalizatsii protsesu otsiniuvannia konkurentospromozhnosti vitchyznianskykh pidpryiemstv* [Development of the principles of constructing a rational method for formalizing the process of assessing the competitiveness of domestic enterprises]. *Innovatsiina ekonomika*, 3, 93–96 (in Ukrainian)
[Азарова, А., & Житкевич, О. (2013). Розроблення принципів побудови раціонального методу формалізації процесу оцінювання конкурентоспроможності вітчизняних підприємств. *Інноваційна економіка*, 3, 93–96].
2. Barabas, D. (2003). *Upravlinnia konkurentnyu perevahamy pidpryiemstva (na prykladi pidpryiemstv shveinoi haluzi)* [Management for the competitive advantages of enterprise (on the example of enterprises of sewing industry)] (Unpublished doctoral dissertation). Kyivskyi natsionalnyi ekonomichnyi universytet, Kyiv.
[Барабась, Д. (2003). *Управління конкурентними перевагами підприємства (на прикладі підприємств швейної галузі)* (Кандидатська дисертація). Київський національний економічний університет, Київ].
3. Baran, R., & Romanchukevych, M. (2012). *Instrumentarii zabezpechennia konkurentospromozhnosti vitchyznianskykh pidpryiemstv na zovnishnikh rynkakh. Aktualni problemy rozvytku ekonomiky rehionu*, 8(2), 116–125 (in Ukrainian)
[Баран, Р., & Романчукевич, М. (2012). Інструментарій забезпечення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств на зовнішніх ринках. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону*, 8(2), 116–125].
4. Bryzhan, I., & Chevhanova, V. (2015). *Porivniannia metodiv otsiniuvannia konkurentospromozhnosti pidpryiemstva* [Comparison of methods of enterprise competitiveness estimation]. *Technology Audit and Production Reserves*, 4/5 (24), 10–15. doi: 10.15587/2312-8372.2015.47269 (in Ukrainian)
[Брижань, І., & Чевганова, В. (2015). Порівняння методів оцінювання конкурентоспроможності підприємства. *Технологический аудит и резервы производства*, 4/5 (24), 10–15. doi: 10.15587/2312-8372.2015.47269].
5. Dluhopolska, T. (2014). *Teoretyko-metodychni pidkhody do otsiniuvannia konkurentospromozhnosti firmy* [Theoretic-methodological approaches to the estimation of the firm competitiveness]. *Nauka u ekonomika*, 1(33), 63–69 (in Ukrainian)
[Длугопольська, Т. (2014). Теоретико-методичні підходи до оцінювання конкурентоспроможності фірми. *Наука й економіка*, 1(33), 63–69].
6. Hetman, O., & Shapoval, V. (2007). *Ekonomichna diahnostyka* [Economic diagnostics]. Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury (in Ukrainian)
[Гетьман, О., & Шаповал, В. (2007). *Економічна діагностика*. Київ: Центр навчальної літератури].
7. Horshkova, T. (2012). *Metody rozrakhunku konkurentospromozhnosti pidpryiemstva* [Methods of calculating the competitiveness of the enterprise]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriia "Ekonomika"*, 6(1), 101–106 (in Ukrainian)
[Горшкова, Т. (2012). Методи розрахунку конкурентоспроможності підприємства. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Економіка»*, 6(1), 101–106].
8. Kryvoruchko, O. (2013). *Otsinka konkurentospromozhnosti kooperatyvnykh torhovelynykh pidpryiemstv Ukrainy* [Evaluation of the competitiveness of cooperative trade enterprises of Ukraine]. *Visnyk Berdianskoho universytetu menedzhmentu i biznesu*, 3(23), 67–72 (in Ukrainian)
[Криворучко, О. (2013). Оцінка конкурентоспроможності кооперативних торговельних підприємств України. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*, 3(23), 67–72].

9. Kurbatska, L., Kadyrus, I., & Ilchenko, T. (2014). *Doslidzhennia konkurentnykh pozytsii pidprijemstva na ahrarynomu rynku* [Investigation of competitive position of enterprises on agricultural market]. *Investytsii: praktyka ta dosvid*, 8, 40–43 (in Ukrainian)
[Курбацька, Л., Кадирус, І., & Ільченко, Т. (2014). Дослідження конкурентних позицій підприємства на аграрному ринку. *Інвестиції: практика та досвід*, 8, 40–43].
10. Levytska, A. (2013). *Metody otsinky konkurentospromozhnosti pidprijemstva: vitchyzniani ta zakordonni pidkhody do klasyfikatsii* [Methods for Assessing Competitiveness: National and Foreign Approaches to Classification]. *Mekhanizm rehuliuвання ekonomiky*, 4, 155–163 (in Ukrainian)
[Левицька, А. (2013). Методи оцінки конкурентоспроможності підприємства: вітчизняні та закордонні підходи до класифікації. *Механізм регулювання економіки*, 4, 155–163].
11. Litvinova, V. (2012). *Hrafichni metody doslidzhennia u analizi rivnia konkurentospromozhnosti produktsii* [Graphic research methods in the analysis of the level of competitiveness of products]. *Business Inform*, 4, 53–56 (in Ukrainian)
[Літвінова, В. (2012). Графічні методи дослідження у аналізі рівня конкурентоспроможності продукції. *Бізнес Інформ*, 4, 53–56].
12. Lutsii, O., & Vesperis, S. (2010). *Otsinka konkurentospromozhnosti pidprijemstv mashynobuduvannia* [Evaluation of the competitiveness of mechanical engineering enterprises]. *Marketynh v Ukraini*, 5, 32–38 (in Ukrainian)
[Луцій, О., & Весперіс, С. (2010). Оцінка конкурентоспроможності підприємств машинобудування. *Маркетинг в Україні*, 5, 32–38].
13. Melnyk, O. (2010). *Systemy diahnostryky diialnosti mashynobudivnykh pidprijemstv: polikryterialna kontseptsii ta instrumentarii* [Systems of diagnostics of activity of machine-building enterprises: polycrystalline concept and tools]. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki (in Ukrainian)
[Мельник, О. (2010). Системи діагностики діяльності машинобудівних підприємств: полікритеріальна концепція та інструментарій. Львів: Видавництво Львівської політехніки].
14. Noga, I., Skrynkovsky, R., & Pavlovski, G. (2016). *Diahnostryka efektyvnosti zastosuvannia informatsiinykh tekhnolohii v upravlinni pidprijemstvamy* [The Diagnostics of Efficiency of Applying Information Technology in the Management of Enterprises]. *Business Inform*, 9, 241–245 (in Ukrainian)
[Нога, І., Скриньковський, Р., & Павловські, Г. (2016). Діагностика ефективності застосування інформаційних технологій в управлінні підприємствами. *Бізнес Інформ*, 9, 241–245].
15. Rybakova, T., & Kostiev, O. (2012). *Analiz i otsinka konkurentospromozhnosti promyslovoho pidprijemstva* [Analysis and estimation of the industrial enterprise competitiveness]. *Ekonomichnyi analiz*, 11, 28–31 (in Ukrainian)
[Рибакова, Т., & Кост'єв, О. (2012). Аналіз і оцінка конкурентоспроможності промислового підприємства. *Економічний аналіз*, 11, 28–31].
16. Shpak, O. (2011). *Evoliutsiia teorii konkurentsii v umovakh dynamichnoho zovnishnoho seredovyshcha* [Evolution of the theory of competition in a dynamic external environment]. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Ekonomichni nauky*, 4(6), 95–98 (in Ukrainian)
[Шпак, О. (2011). Еволюція теорії конкуренції в умовах динамічного зовнішнього середовища. *Вісник Хмельницького національного університету. Серія: Економічні науки*, 4(6), 95–98].
17. Shved, T., & Bila, I. (2017). *Otsinka konkurentospromozhnosti pidprijemstva* [Evaluation of competitiveness of enterprises]. *Ekonomika i suspilstvo*, 8, 405–410 (in Ukrainian)
[Швед, Т., & Біла, І. (2017). Оцінка конкурентоспроможності підприємства. *Економіка і суспільство*, 8, 405–410].

18. Shynkar, S. (2011). **Otsinka konkurentospromozhnosti pidpriumstva z vykorystanniam hrafichnoho metodu** [Evaluation of the competitiveness of the enterprise using the graphic method]. *Ekonomichna stratehiia i perspektyvy rozvytku sfery torhivli ta posluh*, 2, 274–278 (in Ukrainian)
[Шинкар, С. (2011). Оцінка конкурентоспроможності підприємства з використанням графічного методу. *Економічна стратегія і перспективи розвитку сфери торгівлі та послуг*, 2, 274–278].
19. Skrynkovskyy, R. (2014). **Instrumentarii diahnostyky konkurentospromozhnosti pidpriumstv** [Tool of diagnostics of competitiveness of enterprises]. *Ekonomika i Finansy*, 11, 39–44 (in Ukrainian)
[Скриньковський, Р. (2014). Інструментарій діагностики конкурентоспроможності підприємств. *Економіка і Фінанси*, 11, 39–44].
20. Skrynkovskyy, R. (2015). **Diahnostyka konkurentospromozhnosti produktsii pidpriumstva** [Diagnostics of the Enterprise Production Competitiveness]. *Problemy ekonomiky*, 4, 240–246 (in Ukrainian)
[Скриньковський, Р. (2015). Діагностика конкурентоспроможності продукції підприємства. *Проблеми економіки*, 4, 240–246].
21. Skrynkovskyy, R., Pawlowski, G., & Sytar, L. (2017). Development of Tools for Ensuring the Quality of Labor Potential of Industrial Enterprises. *Path of Science*, 3(9), 3009–3018. doi: [10.22178/pos.26-8](https://doi.org/10.22178/pos.26-8)
22. Vashkiv, O. (2010). **Metodychni aspekty otsinky ta analizu konkurentospromozhnosti pidpriumstva** [Methodological aspects of assessment and analysis of enterprise competitiveness]. *Visnyk Ternopilskoho natsionalnoho ekonomichnoho universytetu*, 2, 88–95 (in Ukrainian)
[Вашків, О. (2010). Методичні аспекти оцінки та аналізу конкурентоспроможності підприємства. *Вісник Тернопільського національного економічного університету*, 2, 88–95].
23. Zhytna, I., & Yefremenko, O. (2010). **Metody otsiniuvannia rivnia konkurentospromozhnosti pidpriumstv** [Methods of assessing the competitiveness of enterprises]. *Visnyk Chernivetskoho torhovelno-ekonomichnoho instytutu. Ekonomichni nauky*, 4, 204–210 (in Ukrainian)
[Житна, І., & Єфременко, О. (2010). Методи оцінювання рівня конкурентоспроможності підприємств. *Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Економічні науки*, 4, 204–210].

Діагностика та мінімізація ризиків бізнесу та державного замовника у системі публічних електронних закупівель

Diagnostics and Minimization of Business Risks and the State Customer in the System of Public e-Procurement

Оксана Ключак¹, Руслан Скриньковський¹
Oksana Klyuvak, Ruslan Skrynkovsky

¹ Lviv University of Business and Law
99 Kulparkivska Street, Lviv, 79021, Ukraine

DOI: 10.22178/pos.30-4

JEL Classification:
H57, M21, G32, D81

Received 21.11.2017
Accepted 08.01.2018
Published online
14.01.2018

Corresponding Author:
Ruslan Skrynkovsky
uan_lviv@ukr.net

Анотація. Метою статті є розвиток діагностики системи публічних електронних закупівель в аспекті ризиків її суб'єктів та розробка підходу до мінімізації ризику, пов'язаного із зміною ціни закупівлі. Визначено, що найпоширенішими ризиками у системі публічних електронних закупівель в Україні, класифікованих на основі суб'єктного підходу, є: 1) змова учасників тендерного процесу; 2) недостатній рівень професіоналізму; 3) зміна ціни закупівлі. З'ясовано, що під ризик-менеджментом у системі публічних електронних закупівель слід розуміти процес діагностування (ідентифікація, аналіз, оцінювання), попередження, мінімізації та ліквідації наслідків ризиків замовника, постачальника та спільних ризиків на етапах дотендерних, тендерних та післятендерних процедур з метою збалансування фінансово-правових інтересів держави та бізнесу. Встановлено, що розрахунок корекції ціни закупівлі (із урахуванням макроекономічних коливань) повинен враховувати такі елементи (складові): 1) товарно-матеріальний елемент (прямі товарно-матеріальні витрати станом на базову дату (відкриття тендерної пропозиції) та на дату постачання або початку виконання державного замовлення); 2) людський елемент (витрати на оплату праці (середня заробітна плата), на підвищення кваліфікації станом на базову дату (відкриття тендерної пропозиції) та станом на дату постачання або початку виконання державного замовлення); 3) елемент, який пов'язаний із іншими супровідними витратами (витрати на банківське обслуговування платежів, розмір мита у випадку експортно-імпортних операцій, логістичні витрати станом на базову дату (відкриття тендерної пропозиції) та станом на дату постачання або початку виконання державного замовлення); 4) фіксований елемент (частка у відсотках від ціни закупівлі). Перспективою подальших досліджень у даному напрямі є удосконалення системи полікритеріальної діагностики діяльності підприємств з урахуванням поданих результатів досліджень.

Ключові слова: бізнес; система публічних електронних закупівель; діагностика; ризик; ризик-менеджмент; корекція ціни.

Abstract. The purpose of the article is to develop the diagnostics of the system of public e-procurement in terms of the risks of its subjects and to develop an approach to minimize the risk associated with changes in the purchase price. It is determined that the most widespread risks in the public e-procurement system in Ukraine, classified on the basis of a subjective approach, are: 1) a conspiracy of participants in the tender process; 2) insufficient level of professionalism; 3) change of purchase price. It has been determined that risk management in the system of public e-procurement should be understood as the diagnostic process (identification, analysis, evaluation), prevention, minimization and elimination of the risks of the customer, supplier and common risks in the stages of post-accession, tender and post-tender procedures in order to balance financial and legal interests of the state and business. It is established that calculation of the correction of the purchase price (taking into account macroeconomic fluctuations) should take into account the following elements (components): 1) commodity-material element (direct

© 2018 The Authors. This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 License

commodity-material expenses as of the base date (opening of a tender offer) and on the date of delivery or start of implementation of the state order); 2) the human element (labor costs (average wage), qualification upgrading by the base date (opening a tender offer) and as of the date of delivery or start of execution of the state order); 3) an element related to other attendance costs (costs of bank servicing of payments, the amount of duty in the case of export-import operations, logistics costs as of the base date (opening a tender offer) and as of the date of delivery or start of execution of the state order) ; 4) fixed item (percentage in % of purchase price). The prospect of further research in this direction is to improve the system of multicriterial diagnostics of the activities of enterprises, taking into account the presented research results.

Keywords: business; public e-procurement system; diagnostics; risk; risk management; correction of price.

ВСТУП

Сфера електронних публічних закупівель: 1) є невід'ємною складовою системи реформ в Україні та її економічного зростання; 2) повинна бути гнучкою до макроекономічних факторів та законодавчих змін, перебувати під неупередженим і постійним контролем та моніторингом з боку органів державної влади і громадськості. Прозорість, як базовий принцип функціонування сфери державних закупівель, формується в Україні шляхом впровадження і поступовим удосконаленням електронної системи публічних закупівель *Prozorro*. Поряд з тим, враховуючи позитивні зрушення у цьому напрямі (економія державних коштів, зменшення адміністративного та бюрократичного тягаря, зменшення «видимого» рівня корупції тощо) і окремі результати громадського моніторингу за процесами витрачання бюджетних коштів, варто зазначити, що процес реформування сфери закупівель супроводжується такими негативним явищами (процесами), як змовою, недостатнім рівнем професіоналізму, відсутністю чіткого механізму притягнення до юридичної відповідальності учасників тендерного процесу, дискримінаційними умовами у тендерній документації, низьким рівнем окупності інвестицій підприємств для конкурентоспроможної участі в електронних торгах тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що вагомий науково-практичний внесок у вирішення окремих проблемних аспектів у сфері діагностики системи електронних публічних закупівель та її ризиків зробили такі вітчизняні та закордонні науковці і практики, як О. Ганчак [7], Я. Кодим [8], Н. Макоба [9], М. Письменна [14, 13], М. Свідронова [17], П. Стілгер [16], Т. Таммі [15],

Р. Тосько [18, 19], М. Шауп [5], В. Юзевич [20] та інші.

Водночас, віддаючи належне високому рівню сучасних наукових доробок, зазначимо, що не до кінця вивченими залишаються питання щодо діагностики та управління ризиками державного замовника та бізнесу на етапах дотендерного, тендерного та післятендерного процесів. Все це обумовлює актуальність та доцільність дослідження у цьому напрямі.

Тому *метою статті* є розвиток діагностики системи публічних електронних закупівель в аспекті ризиків її суб'єктів та розробка підходу до мінімізації ризику, пов'язаного із зміною ціни закупівлі.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

З'ясовано, що впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у систему державних закупівель в Україні асоціюється із такими «видимими» позитивними ефектами, як: підвищенням рівня якості та гнучкості сфери закупівель, зменшенням витрат державного сектору, інтенсифікацією конкурентоспроможності на ринку, швидкістю, простотою та прозорістю електронної тендерної процедури, відкриттям та розширенням ринку для закордонних постачальників тощо [17].

Проте, незважаючи на те, що в Україні досягнуто основних цілей у сфері державних закупівель, зокрема, зменшення бюджетних витратків та створення прозорого середовища тендерного процесу, виникають нові ризики та негативні явища на ринку публічних закупівель. Крім того, спостерігаються проблемні ситуації у діяльності контрольних органів, які задіяні у сферу публічних закупівель, зокрема:

- 1) відсутність чітких важелів та інструментів взаємодії правоохоронних та контролюючих органів у сфері проведення публічних електронних закупівель;
- 2) дублювання функцій правоохоронних органів у сфері нагляду та контролю закупівель;
- 3) недостатня кількість працівників контрольних органів, котрі володіють високим рівнем знання та практичним досвідом у даній сфері [3].

Крім державного контролю вагомим важелем у функціонуванні системи публічних закупівель є громадський моніторинг.

Звідси очевидно, що систему публічних електронних закупівель доцільно розглядати як взаємодію державного замовника та бізнесу (приватного сектору) в умовах ризику та ринку, яка підпадає під державний контроль та громадський моніторинг (рис. 1).

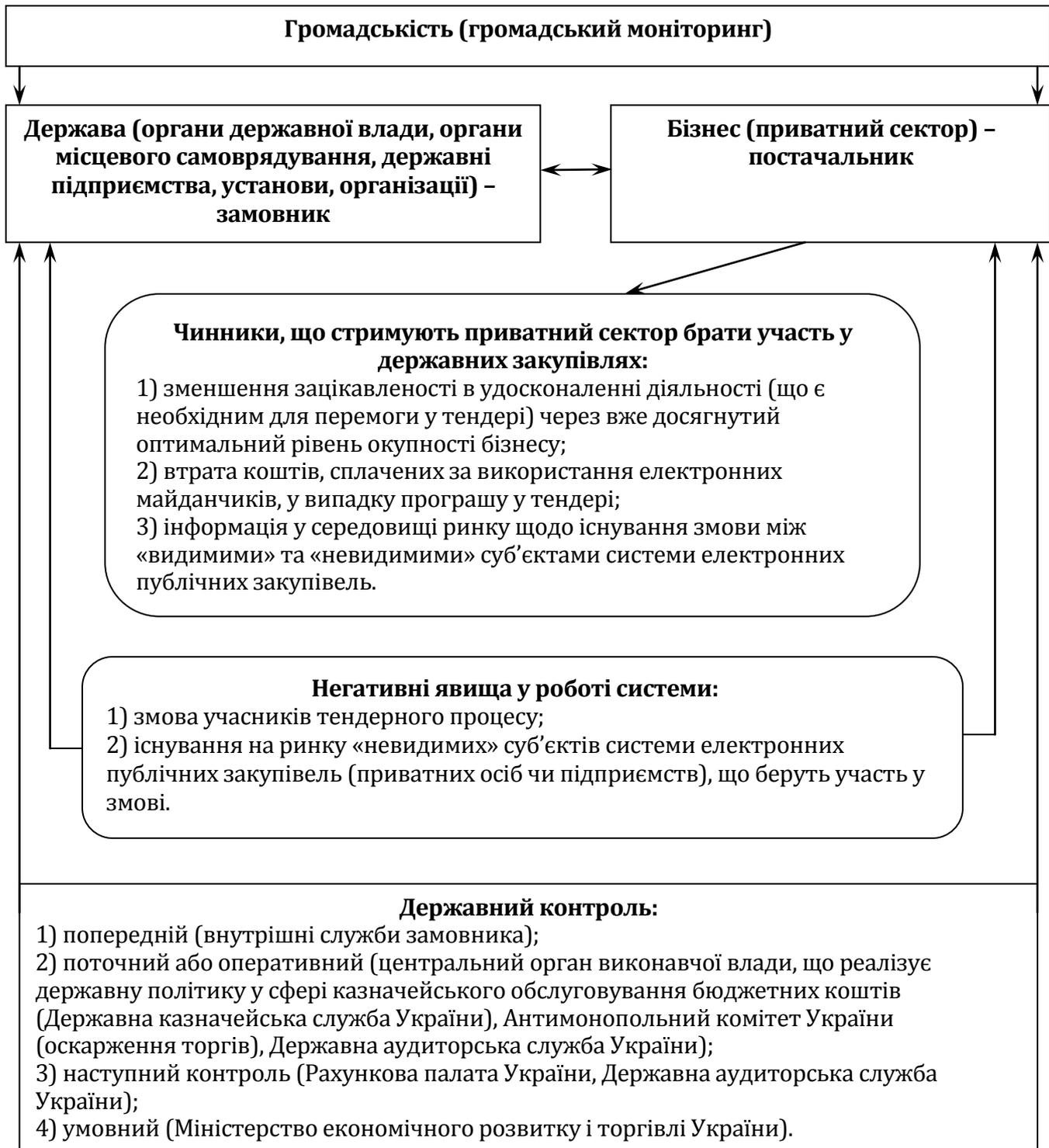

Рисунок 1 – Контроль та негативні явища у сфері електронних публічних закупівель

Примітки: сформовано на основі [1, 2, 3, 10, 11, 12]

На основі суб'єктного підходу серед ризиків тендерного процесу можна виокремити 3-и групи ризиків публічних електронних закупівель, а саме: 1) ризики замовника; 2) ризики постачальника; 3) спільні ризики (табл. 1).

вель, а саме: 1) ризики замовника; 2) ризики постачальника; 3) спільні ризики (табл. 1).

Таблиця 1 – Класифікація ризиків у системі публічних електронних закупівель на основі суб'єктного підходу

Групи ризиків публічних електронних закупівель на основі суб'єктного підходу	Підгрупи ризиків публічних електронних закупівель	Зміст ризиків публічних електронних закупівель	Примітки
1. Ризики замовника	Ненадійність постачальника	Неспроможність виконати умови договору закупівлі, постачання неякісного товару постачальником, непідписання учасником-переможцем торгів договору про закупівлю	Ризики, з якими може стикнутися замовник у електронному закупівельному процесі, можна мінімізувати шляхом чіткого, грамотного та обґрунтованого прописання конкурсної документації. Імовірність участі в електронних торгах недобросовісного постачальника зменшується шляхом прописання у тендерній документації чітких критерій до них, що повинно підтверджуватися відповідними ліцензіями, сертифікатами, фінансовою звітністю, установчими документами тощо.
	Відміна торгів або визнання їх такими, що не відбулися	1. Відміна торгів відбувається у випадку: - порушень законодавства з питань публічних закупівель; - подання для участі у торгах менше двох тендерних пропозицій, а в разі здійснення закупівлі за рамковими угодами з кількома учасниками - менше трьох пропозицій. 2. Торги визнаються такими, що не відбулися, у випадках: - якщо ціна найбільш економічно вигідної тендерної пропозиції перевищує суму, передбачену замовником на фінансування закупівлі; - якщо здійснення закупівлі стало неможливим унаслідок непереборної сили; - скорочення державних видатків на здійснення закупівлі товарів, робіт та послуг.	
	Ціновий	Укладання договору за завищеною ціною через змову постачальників	

Продовження таблиці 1

Групи ризиків публічних електронних закупівель на основі суб'єктного підходу	Підгрупи ризиків публічних електронних закупівель	Зміст ризиків публічних електронних закупівель	Примітки
2. Ризики постачальника	Неспроможність виконати умов договору закупівлі замовником	Неспроможність виконати умов договору закупівлі може бути спричинена зміною ціни на ринку, зменшенням бюджетних видатків та обсягів закупівлі	Чим довший термін виконання договору, тим більший ризик не виконати своїх зобов'язань замовником, особливо у випадку робіт
	Інформаційний	Витік конфіденційної тендерної інформації та, як наслідок, виникнення змови між замовником та недобросовісним постачальником	-
	Недостатній рівень професіоналізму	Відсутність професійних кадрів у сфері електронних закупівель призводить до втрати коштів, вкладених для участі на електронному майданчику, у випадку програшу та додаткових витрат у випадку виграшу	-
3. Спільні ризики	Юридичний	Зміни у законодавстві та недосконалість правового механізму регулювання у сфері закупівель, які провокують недотримання графіків платежів за товари, послуги, роботи та не сприяють корегуванню закупівельних цін	Створення дієвих органів контролю та моніторингу, судових органів з метою забезпечення реалізації положень законодавства України, які розроблені на основі положень директив та іншого законодавства Європейського Союзу
	Виробничо-технічний	Ризик пов'язаний із дискримінаційними технічними вимогами замовника до предмета закупівлі у тендерній документації, вибором недосвідченого виконавця державного замовлення, а також невідображенням усіх аспектів та позицій пропозиції постачальником	Обов'язковим у процедурі закупівлі є надання детальної інформації щодо матеріальної-технічної бази та надання інформації щодо аналогічного досвіду постачальника в не обов'язковому порядку. Джерелами перевірки тендерним комітетом кваліфікаційних критеріїв відбору учасників є: 1. Відомості з Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні правопорушення, Міністерства юстиції України;

Продовження таблиці 1

Групи ризиків публічних електронних закупівель на основі суб'єктного підходу	Підгрупи ризиків публічних електронних закупівель	Зміст ризиків публічних електронних закупівель	Примітки
3. Спільні ризики	Виробничо-технічний		<p>2. Зведені відомості про рішення органів Антимонопольного Комітету про визнання вчинення суб'єктами господарювання порушень законодавства про захист економічної конкуренції, передбачених пунктом 1 статті 50, пунктом 4 частини 2 статті 6 Закону України «Про захист економічної конкуренції» у вигляді спотворення результатів торгів (тендерів) та накладення штрафу;</p> <p>3. Відомості Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань Міністерства юстиції України;</p> <p>4. Відомості Єдиного реєстру підприємств, щодо яких порушено провадження у справі про банкрутство Міністерства юстиції України;</p> <p>5. Документ про відсутність заборгованості зі сплати податків і зборів (обов'язкових платежів).</p>
	Фінансовий	<p>Втрата прибутків постачальника-переможця внаслідок несвоечасності або не у повному обсязі отримання платежів від замовника або втрата коштів учасника торгів, які були сплачені за участь на електронному майданчику або спрямовані на супровідні видатки.</p> <p>Ризик пов'язаний із додатковими витратами замовника через неспроможність своєчасного та в повному обсязі виконання своїх зобов'язань перед постачальником;</p> <p>Ризик пов'язаний із заборонаю вносити зміни до ціни у договорі закупівлі;</p> <p>Ризик пов'язаний із часовою обмеженістю для освоєння бюджетних коштів.</p>	<p>Для попередження та мінімізації фінансового ризику необхідно передбачити можливість корегування ціни, банківські гарантії, формування фінансових резервів у бюджеті, страхування ризиків спеціалізованими страховими установами тощо</p>

Закінчення таблиці 1

Групи ризиків публічних електронних закупівель на основі суб'єктного підходу	Підгрупи ризиків публічних електронних закупівель	Зміст ризиків публічних електронних закупівель	Примітки
3. Спільні ризики	Організаційний	Відсутність на практиці уповноваженої особи, яку наймає замовник на основі трудового договору та, яка несе повну юридичну відповідальність за свої дії	-
	Інформаційно-фінансовий	Загрози інформаційній безпеці та своєчасності проведення електронних розрахунків між учасниками публічних закупівель	-

Примітки: сформовано на основі [1, 2, 7, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 18, 19, 20]

На основі систематизування наведених вище ризиків (табл. 1) у табл. 2 представлено основні групи проблем (на етапі відбору переможця електронних закупівель та на етапі ви-

конання договору закупівлі), які є найбільш поширені в Україні на даному етапі становлення та розвитку системи електронних публічних закупівель *Prozorro*.

Таблиця 2 – Постановка проблеми у сфері електронних публічних закупівель на основі ризик-підходу

№	Ризики електронного закупівельного процесу	Напрями роботи у сфері попередження, мінімізації та подолання наслідків ризиків електронного закупівельного процесу
1	<p>Ризики на етапі відбору переможця електронних закупівель:</p> <p>1.1. Підготовка тендерної документації під конкретного постачальника;</p> <p>1.2. Змова учасників тендерного процесу (постійність постачальника для конкретного замовника);</p> <p>1.3. Втручання у тендерний процес «невидимих» суб'єктів системи електронних публічних закупівель (приватних осіб чи підприємств, що беруть участь у змові);</p> <p>1.4. Вартість закупівлі на будівельні роботи у проектному кошторисі є меншою ніж фактична: змова замовника і виконавця або помилкові розрахунки;</p> <p>1.5. Наявність пов'язаних осіб серед власників підприємств, які беруть участь в електронних торгах і конкурують між собою.</p>	<p>1. Розробка методів попередження та боротьби із змовою на ринку закупівель, зокрема уведення у систему публічних електронних закупівель:</p> <ul style="list-style-type: none"> - індикатора, який автоматично сигналізує у системі публічних електронних закупівель, що переможець уклав три і більше договорів та з іншими замовниками ніколи не укладав договори; - індикатора, який автоматично сигналізує у системі про придбання непотрібного або нетипового для замовника предмету закупівлі.
2	<p>Ризики на етапі виконання договору закупівлі:</p> <p>2.1. Неправильно визначений предмет закупівлі відповідно до єдиного закупівельного словника, що призводить до відмови у реєстрації договору закупівлі в органах Державного казначейства України;</p> <p>2.2. Умисне або неумисне розтягування часу виконання договору на будівельні роботи;</p> <p>2.3. Зміна ціни закупівлі у зв'язку із макроекономічними коливаннями (курс валют, рівня інфляції тощо).</p>	<p>2. Розробка механізму забезпечення виконання договорів після корекції вартості закупівель, що зумовлене макроекономічними коливаннями на ринку;</p> <p>3. Розробка методів боротьби із демпінгуванням цін та нівелюванням впливу нецінових показників під час проведення тендерів (балансування критеріїв відбору «ціна» та нецінові критерії), зокрема уведення:</p> <ul style="list-style-type: none"> - індикатора, який автоматично сигналізує у системі публічних електронних закупівель про тендери із різницею між очікуваною вартістю та ціною договору більше ніж 50 %.

Таким чином, для попередження та мінімізації ризиків для усіх учасників електронної тендерної процедури повинен бути задіяний ефективний ризик-менеджмент у системі публічних електронних закупівель. В контексті цього з'ясовано, що ризик-менеджмент у системі публічних електронних закупівель – це процес діагностування (ідентифікація, аналіз, оцінювання), попередження, мінімізації та ліквідації наслідків ризиків замовника, постачальника та спільних ризиків на етапах до-тендерних, тендерних та післятендерних процедур з метою збалансування фінансово-правових інтересів держави та бізнесу [4].

Беручи до уваги зазначене, варто також відмітити, що одним із методів мінімізації ризиків, пов'язаних із формуванням ціни закупівлі, фінансовими витратами суб'єктів закупівлі, проведення платежів на етапі виконання договору (особливо, коли це стосується робіт), є введення пункту можливості корекції ціни та визначення чіткого переліку чинників, які викликають таку необхідність, у договорі закупівлі. Розрахунок корекції ціни повинен відображатися у тендерній документації до початку тендерного відбору [5, 8, 16].

Встановлено, що ключовими елементами, які необхідно враховувати при розрахунку корекції ціни закупівлі, є: 1) базова дата (місяць, рік) базової ціни та індекс цін базової дати; 2) дата постачання або початку виконання державного замовлення; 3) мінімальний відсоток варіації договірної ціни (але, якщо отримане значення корекції ціни є нижчим ніж, заданий відсоток варіації, корекція не відбувається на користь постачальника); 4) розмір мита та курс валют при імпорті товарів та сировинно-матеріального забезпечення для виконання робіт чи надання послуг [6].

З огляду на це, розрахунок корекції ціни закупівлі повинен враховувати фіксований елемент, елемент товарно-матеріальних витрат та елементи, які пов'язані із людськими ресурсами та іншими супровідними витратами – формула [6]:

$$P_c = P_o \left[\frac{(F + k_1 \left(\frac{E_{m1}}{E_{m0}} \right) + k_2 \left(\frac{E_{h1}}{E_{h0}} \right) + k_3 \left(\frac{E_{a1}}{E_{a0}} \right))}{100\%} \right] - P_o$$

де P_c – ціна у договорі публічної електронної закупівлі станом на дату постачання або початку виконання державного замовлення);

P_o – ціна публічної електронної закупівлі станом на базову дату (відкриття тендерної пропозиції);

E_{m1} – товарно-матеріальний елемент (прямі товарно-матеріальні витрати станом на дату постачання або початку виконання державного замовлення);

E_{m0} – товарно-матеріальний елемент (прямі товарно-матеріальні витрати станом на базову дату (відкриття тендерної пропозиції));

E_{h1} – людський елемент (витрати на оплату праці (середня заробітна плата станом), на підвищення кваліфікації станом на дату постачання або початку виконання державного замовлення);

E_{h0} – людський елемент (витрати на оплату праці (середня заробітна плата), на підвищення кваліфікації станом на базову дату (відкриття тендерної пропозиції));

E_{a1} – елемент, який пов'язаний із іншими супровідними витратами (витрати на банківське обслуговування платежів, розмір мита у випадку імпорту, логістичні станом на дату постачання або початку виконання державного замовлення);

E_{a0} – елемент, який пов'язаний із іншими супровідними витратами (витрати на банківське обслуговування платежів, розмір мита у випадку імпорту, логістичні станом на базову дату (відкриття тендерної пропозиції));

F – фіксований елемент (частка у % від ціни закупівлі);

k_1 – відсотковий вміст товарно-матеріального елемента;

k_2 – відсотковий вміст людського елемента;

k_3 – відсотковий вміст елемента, пов'язаного із іншими витратами;

$F + k_1 + k_2 + k_3 = 100\%$.

ВИСНОВКИ

Результати проведеного дослідження доводять, що:

1. Найпоширенішими ризиками у системі публічних електронних закупівель в Україні, класифікованих на основі суб'єктного підходу, є змова учасників тендерного процесу, недостатній рівень професіоналізму та зміна ціни закупівлі.

2. Під ризик-менеджментом у системі публічних електронних закупівель слід розуміти процес діагностування (ідентифікація, аналіз, оцінювання), попередження, мінімізації та ліквідації наслідків ризиків замовника, постачальника та спільних ризиків на етапах до-тендерних, тендерних та післятендерних процедур з метою збалансування фінансово-правових інтересів держави та бізнесу.

3. Розрахунок корекції ціни закупівлі (із урахуванням макроекономічних коливань) повинен враховувати такі елементи (складові): 1) товарно-матеріальний елемент (прямі товарно-матеріальні витрати станом на базову дату (відкриття тендерної пропозиції) та на дату постачання або початку виконання державного замовлення); 2) людський елемент (витрати на оплату праці (середня заробітна плата), на підвищення кваліфікації станом на

базову дату (відкриття тендерної пропозиції) та станом на дату постачання або початку виконання державного замовлення); 3) елемент, який пов'язаний із іншими супровідними витратами (витрати на банківське обслуговування платежів, розмір мита у випадку експортно-імпортних операцій, логістичні витрати станом на базову дату (відкриття тендерної пропозиції) та станом на дату постачання або початку виконання державного замовлення); 4) фіксований елемент (частка у % від ціни закупівлі).

Перспективою подальших досліджень у даному напрямі є удосконалення системи полікритеріальної діагностики діяльності підприємств з урахуванням поданих результатів досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

1. Antymonopolnyi komitet Ukrainy. (2017). *Orhanizatsiino-pravovi zasady diialnosti antymonopolnoho komitetu Ukrainy* [Organizational and legal principles of activity of the antimonopoly committee of Ukraine]. Retrieved November 1, 2017, from <http://www.amc.gov.ua/amku/control/main/uk/publish/article/84306> (in Ukrainian) [Антимонопольний комітет України. (2017). *Організаційно-правові засади діяльності антимонопольного комітету України*. Актуально на 01.11.2017. URL: <http://www.amc.gov.ua/amku/control/main/uk/publish/article/84306>].
2. Center for public monitoring and research. (2014). *Pro Tsentr hromadskoho monitorynhu ta doslidzhen* [About Center for public monitoring and research]. Retrieved November 1, 2017, from <http://www.gmd.center/aboutus> (in Ukrainian) [Центр громадського моніторингу та досліджень. (2017). *Про Центр громадського моніторингу та досліджень*. Актуально на 01.11.2017. URL: <http://www.gmd.center/aboutus>].
3. DoZorro. (2017). *Analitichni instrumenty dlia kontroliu ta monitorynhu publichnykh zakupivel* [Analytical tools for monitoring and monitoring public procurement]. Retrieved November 1, 2017, from <https://dozorro.org/tools> (in Ukrainian) [DoZorro. (2017). *Аналітичні інструменти для контролю та моніторингу публічних закупівель*. Актуально на 01.11.2017. URL: <https://dozorro.org/tools>].
4. European Commission, Directorate-General for Regional and Urban policy Competence centre Administrative Capacity Building. (2015). *Public procurement guidance for practitioners*. Retrieved from http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/2014/guidance_public_proc_en.pdf
5. Glas, A. H., Schaupp, M., & Essig, M. (2017). *An organizational perspective on the implementation of strategic goals in public procurement*. *Journal of public procurement*, 17(4), 572–605.
6. Government of India, Ministry of Finance. (2017). *Manual for Procurement of Goods 2017*. Retrieved from http://doe.gov.in/sites/default/files/Manual%20for%20Procurement%20of%20Goods%202017_0_0.pdf

7. Hanchak, O. (n. d.). *Ryzyky pry zakupivli tovariv, robit i posluh za derzhavni koshty (z tochky zoru zamovnyka ta uchashnyka torhiv)* [Risks when purchasing goods, works and services for public funds (from the point of view of the customer and bidder)]. Retrieved November 1, 2017, http://www.mvk.if.ua/uploads/files/dz090212_10.pdf (in Ukrainian)
[Ганчак, О. (н. д.). *Ризики при закупівлі товарів, робіт і послуг за державні кошти (з точки зору замовника та учасника торгів)*. Актуально на 01.11.2017. URL: http://www.mvk.if.ua/uploads/files/dz090212_10.pdf].
8. Kiiver, P., & Kodym, J. (2015). Price-quality ratios in value-for-money awards. *Journal of public procurement*, 15(3), 275–290.
9. Makoba, N., Nyamagere, G., & Eliufoo, H. (2017). E-Procurement Risks and Mitigation: The Case for Tanzania Construction Companies. *International Journal of Construction Engineering and Management*, 6(4), 180–186.
10. Ministerstvo yustytysii Ukrainy. (2017). *Napriamy diialnosti*. Retrieved from November 1, 2017, from <https://minjust.gov.ua/ndd> (in Ukrainian)
[Міністерство юстиції України. (2017). *Напрями діяльності*. Актуально на 01.11.2017. URL: <https://minjust.gov.ua/ndd>].
11. Pro publichni zakupivli [About Public Procurement] (Ukraine), 25 December 2015, No 922. Retrieved November 1, 2017, from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/922-19> (in Ukrainian)
[Про публічні закупівлі (Україна), 25 грудня 2015, № 922. Актуально на 01.11.2017. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/922-19>].
12. Prozorro. (2017). *The Official Resource on Public Purchasing in Ukraine*. Retrieved October 20, 2017, from <https://prozorro.gov.ua/en/about>
13. Pysmenna, M. (2017). *Audyt efektyvnosti elektronnoi systemy publichnykh (derzhavnykh) zakupivel* [Audit of the effectiveness of the electronic system of public (public) procurement]. *Innovative solutions in modern science*, 2(11), 1–15 (in Ukrainian)
[Письменна, М. (2017). Аудит ефективності електронної системи публічних (державних) закупівель. *Innovative solutions in modern science*, 2(11), 1–15].
14. Pysmenna, M. (2017). Implementation of transparency and accountability under risk-based audit of electronic procurement system. *The Journal of Zhytomyr State Technological University. Series: Economics*, 3(81), 17–24. doi: 10.26642/jen-2017-3(81)-17-24
15. Saastamoinen, J., Reijonen, H., & Tammi, T. (2017). The role of training in dismantling barriers to sme participation in public procurement. *Journal of public procurement*, 17(1), 1–30.
16. Stilger, P. S., Siderius, J., & Raaij, E. (2017). A comparative study of formulas for choosing the economically most advantageous tender. *Journal of public procurement*, 17(1), 89–125.
17. Svidronova, M., & Mikus, T. (2015). E-procurement as the ICT innovation in the public services management: case of Slovakia. *Journal of public procurement*, 15(3), 317–340.
18. Tosko, R. (2016). Metodolohiia otsiniuvannia koruptsiinykh ryzykiv publichnykh zakupivel z metoiu ratsionalnoho vykorystannia derzhavnykh resursiv [Methodology assessment of corruption risks public procurement in order to rational use of state resources]. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok*, 12. Retrieved from <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1019> (in Ukrainian)
[Тосько, Р. (2016). Методологія оцінювання корупційних ризиків публічних закупівель з метою раціонального використання державних ресурсів. *Державне управління: удосконалення та розвиток*, 12. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1019>].
19. Tosko, R. (2017). Klasternyi analiz koruptsiinykh ryzykiv publichnykh zakupivel na makro-, mezo-, mikrorivniakh dlia stabilizatsii ekonomichnoi bezpeky Ukrainy [Cluster analysis of public procurement corruption risks at the macro, meso, micro stabilization of economic security for Ukraine]. *Derzhavno-upravlinski studii*, 1. Retrieved from <http://www.dus.nayka.com.ua/?op=1&z=11> (in Ukrainian)

[Тосько, Р. (2017). Кластерний аналіз корупційних ризиків публічних закупівель на макро-, мезо-, мікрорівнях для стабілізації економічної безпеки України. *Державно-управлінські студії*, 1. URL: <http://www.dus.nauka.com.ua/?op=1&z=11>].

20. Yuzevych, V., Klyuvak, O., & Skrynkovsky, R. (2016). Diagnostics of the system of interaction between the government and business in terms of public e-procurement. *Economic Annals-XXI*, 160(7-8), 39–44. doi: [10.21003/ea.v160-08](https://doi.org/10.21003/ea.v160-08)

Assessment of Productivity Status Using Carlson's TSI and Fish Diversity of Goronyo Dam, Sokoto State, Nigeria

Hassan Muhammad Maishanu¹, Muhammad Murtala Mainasara², Ibrahim Muhammad Magami¹

¹ *Usmanu Danfodiyo University*

P. M. B. 2346, Sokoto, Nigeria

² *Universiti Tun Hussein Onn Malaysia*

101 Beg Berkunci, Parit Raja, Batu Pahat, Johor, 86400, Malaysia

DOI: [10.22178/pos.30-3](https://doi.org/10.22178/pos.30-3)

LCC Subject Category:
[SH201-399](#)

Received 05.12.2017

Accepted 08.01.2018

Published online 10.01.2018

Corresponding Author:

Muhammad Murtala Mainasara
mmgusau96@gmail.com

© 2018 The Authors. This article is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 License](#)

Abstract. Goronyo Dam is the largest lentic waterbody in Sokoto, it was constructed to serve as flood control and used for irrigation activities. The study was conducted to evaluate productivity status and fish diversity of Goronyo Dam in 2016. Water samples were collected monthly from the Dam at two sampling sites (Upstream and Downstream). Water samples were collected using sterilized sampling bottles and analyzed in the Laboratory for physicochemical variables and the diversity of fish was evaluated through the use of a structured questionnaire. Depth and transparency were the only variables that did not show any statistically significant difference between the months. Productivity status of the dam was evaluated using Carlson's Trophic State Index. The downstream has high TSI value of 16.54 compared to upstream with 13.00. A diversity of fishes from the shows that 3 species were more abundant in the dam, these were; *Mormyrops* species, *Alestes* species and *Clupeid* species. Factors contributed to the survival of fish species were an abundance of water and plankton in the dam. While factors affecting the distribution of fish species were pollution and predation.

Keywords: downstream; fish; Goronyo; productivity; upstream.

INTRODUCTION

Primary productivity is the rate, at which the sun's radiant energy stored by photosynthetic and chemosynthetic activities of producers in the form of organic substances. The Knowledge of phytoplankton and nutrient concentration are fundamental to the understanding of ecosystem dynamics [3].

The productivity in terms of planktonic biomass in freshwater bodies is regulated by various physicochemical factors viz., temperature, transparency, pH, total hardness, especially nitrogen and phosphates etc. [1]. Primary production by algae in the water and on the bottom of lakes sets the level of food available for secondary producers, such as zooplankton and fish. Primary production is controlled by a combination of temperature, light and nutrients. When nutrient availability is high, overall production varies with

water temperature and nutrients [7, 15]. When nutrient availability is low, the overall production is set by the nutrient level and is relatively insensitive to changes in temperature [6, 15]. It is likely that rates of primary production will be altered by climate change and may result in significant consequences for aquatic ecosystems and the human communities that use them. On the one hand, decreases in primary production will reduce food availability at the bottom of the food web, ultimately causing reductions in productivity of fish at the top of the food web. On the other hand, excessive increases in primary production will produce eutrophic (highly productive) conditions, exemplified by degraded water quality and noxious blue-green algal blooms [17].

Trophic State Index refers to the level of productivity in a lake as measured by phosphorous, algae abundance and depth of light penetration. TSI rates individual lakes, ponds and reservoirs

based on the amount of biological productivity occurring in the water. Using the index, one can get a quick idea about the extent of productivity of a lake [11].

The most commonly used method on the productivity of the water body is the biomass related trophic state index developed [4]. Carlson's Trophic State Index (TSI) is a common method for characterizing lake's trophic status. This method uses Secchi disc transparency, chlorophyll-*a*, and phosphorus measurements [5].

MATERIALS AND METHOD

Study Area

Goronyo Dam is located in Goronyo LGA of Sokoto State. The dam channels cut across the entire 11 political wards (lowest administrative unit). Its reservoir covers an area of about 20,000 hectares and irrigates a minimum of 50,000 hectares. It has three major concrete-lined canals with several secondary and tertiary unlined canals with an approximate total length of more than 100 km [16]. Goronyo Dam impounds (which separate Upstream and Downstream) River Rima. It was completed in 1984 and commissioned in 1992. The dam is a sand-fill structure with a height of 21 m and a total length of 12.5 km. It has a storage capacity of 976 million cubic meters (Figure 1).

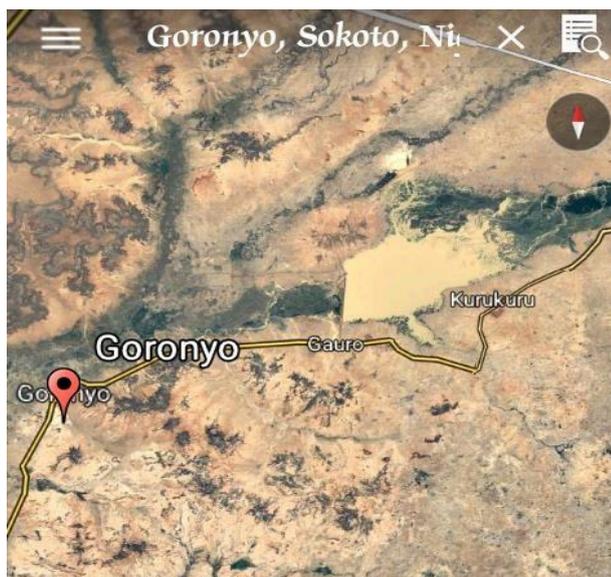

Figure 1 – Goronyo Dam through Google Earth

The dam is important for controlling floods and releasing water through the downstream (Fig-

ure 2) in the dry season for the planned Zauro polder project downstream in Kebbi State.

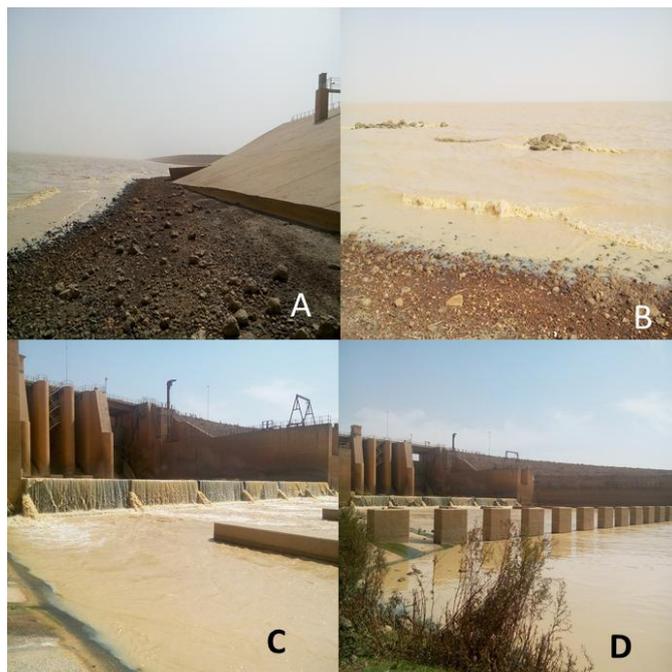

Figure 2 – Goronyo Dam Showing Upstream (A-B) and Downstream (C-D)

Sample Collection

Water sample was collected monthly from June to August 2016, which were both collected from upstream and downstream in a sterilized sampling bottles. These were taken immediately to the Laboratory, analysis, while temperature, transparency and depth were determined *in situ*.

Determination of Physicochemical Parameters

Physicochemical variables were determined and recorded according to standard methods; pH and Electric conductivity were measured using their respective meters, Winkler method was used for determination of Dissolve oxygen and Biological Oxygen Demand. Distillation with the Microkjeldahl distillator was used for determination of nitrate (NO_3) and ammonia. Phosphate and chlorophyll-*a* were determined with spectrophotometer at 660 wavelengths, standard methods [2]. While determination of Trophic Status Index (TSI) was evaluated according Carlson's computation as follows:

a) TSI for Chlorophyll-*a* (CA)

$$TSI = 9.81 \ln X \text{ Chlorophyll-}a + 30.6$$

b) TSI for Secchi depth (SD)

$$TSI = 60 - 14.41 \ln X \text{ Secchi depth}$$

c) TSI for Total phosphorus (TP)

$$TSI = 14.42 \ln X \text{ Total phosphorous} + 4.15.$$

where *TSI* is Carlson Trophic Status Index and *ln* is Natural logarithm.

Carlson's Trophic Status Index (TSI) =

$$\frac{TCI(TP) + TSI(CA) + TCI(SD)}{3}.$$

Any value obtained was used following Carlson TSI lakes classification [4].

Survey of Fish Diversity

The diversity of fishes was evaluated with the use of structured questionnaire; this was distributed to fishermen randomly at the landing sites around the Dam. The responses were collated and analyzed.

Statistical Analysis

Data collected were subjected to Analysis of Variance (ANOVA) using the SPSS version 20.0 (Special Packages for Social Sciences) and Paired T-test was carried out to determine the variation between the two sites (Upstream and Downstream), according to [8].

RESULTS AND DISCUSSION

Physicochemical characteristics of water are important determinant for the status any aquatic system, these important characteristics are greatly influenced by climatic vegetation and general composition of water. The present study was carried out during the months of June to August, 2016.

Results from the present study, reveals that the physical factors such as Temperature fluctuated from 26 °C to 28 °C to 29 °C in Upstream and from 28 °C to 29 °C to 31 °C in Downstream respectively from June to August. Temperature values were recorded during the study period, though 27.7 °C and 29.3 °C were obtained at upstream and downstream respectively.

The results also reveal that there wasn't a significant difference between upstream and downstream for temperature measurement. Depth fluctuated from 9.5 m to 11.5 m to 14 m in Up-

stream and from 3 m to 4 m to 5.5 m in Downstream; Transparency fluctuated from 21 cm to 23 cm to 30 cm in Upstream and from 12 cm to 13 cm to 15 cm in Downstream. Meanwhile, the present study indicated that upstream was not disturbed which gave clear water than the downstream.

The depth measurement was statistically significant which was usually due to the fact that it's the part which holds water, while the downstream only releases the water when needed. The rainy season affects transparency due to flooding, surface runoffs and suspended materials that followed the rainfall [9].

Dissolved Oxygen fluctuated from 4.1 mg/l to 5.2 mg/l to 6.1 mg/l in upstream and from 4.9 mg/l to 5.0 mg/l to 6.9 mg/l in Downstream, though the standard for dinking recommends 6 mg/l, whereas for sustaining fish and aquatic life is 4.5 mg/l is required [10].

BOD fluctuated from 13.7 mg/l to 15.8 mg/l to 16.4 mg/l in Upstream and from 13.8 mg/l to 14.9 mg/l to 17.9 mg/l in Downstream.

The conductivity of the water fluctuated from 30.4 µs/cm to 30.9 µs/cm to 31.6 µs/cm in Upstream and from 30.3 µs/cm to 31.5 µs/cm in Downstream the conductivity value was higher in Upstream than in Downstream.

pH fluctuated from 6.9 to 7.1 to 7.7 in Upstream and from 7.0 to 7.2 to 7.8. The pH value was higher in Downstream than in Upstream. Nutrients concentration of Goronyo Dam includes Nitrate, Ammonia and Phosphate concentrations respectively. For Nitrate it fluctuated from 0.4 mg/l to 0.9 mg/l in Upstream and from 0.4 mg/l to 0.6 mg/l to 0.9 mg/l in Downstream. Unpolluted natural waters usually contain minute amounts of nitrate. Phosphate fluctuated from 0.2 mg/l to 0.3 mg/l in Upstream and was the same as in Downstream from 0.2 mg/l to 0.3 mg/l. Ammonia fluctuated from 0.6 mg/l to 2.8 mg/l in Upstream and from 0.5 mg/l to 2.5 mg/l to 2.8 mg/l in Downstream; here Ammonia was higher in Upstream than in Downstream. All other physicochemical variables couldn't indicate any statistical significance apart from depth and transparency (Table 1 and 2).

Based on the results obtained from the Fishermen (Respondents) in Goronyo Dam, shows that majority of the respondents working in the area were within the age group of 16–25 and their main occupation was fishing.

Table 1 – Variation of Physicochemical Properties at Upstream and Downstream of Goronyo Dam, Sokoto Nigeria 2016

Parameters	Upstream	Downstream	Sig difference
Temperature (°C)	27.7	29.3	N. S.
Depth (m)	11.7	4.2	**
Ammonia (mg/l)	2.07	1.93	N. S.
Transparency (cm)	24.7	13.3	**
Phosphate (mg/l)	0.23	0.23	N. S.
Nitrate (mg/l)	0.73	0.63	N. S.
DO (mg/l)	5.13	5.6	N. S.
BOD (mg/l)	15.3	15.5	N. S.
Conductivity (µs /cm)	31.0	30.7	N. S.
pH	7.2	7.3	N. S.

Notes: N. S. – No Significance difference; ** – There is Significance difference.

Table 2 – Status of Physicochemical Properties of Goronyo Dam, Sokoto Nigeria, 2016

Parameters	Mean and SE	Min	Max	SD
Temperature (°C)	28.3±1.45	27.0	29.5	2.52
Depth (m)	7.92±2.02	6.25	9.75	3.51
Ammonia (mg/l)	2.0±1.45	0.55	2.80	2.52
Transparency (cm)	19.0±3.61	16.5	22.5	6.25
Phosphate (mg/l)	0.23±0.67	0.20	0.30	0.12
Nitrate (mg/l)	0.68±0.30	0.40	0.90	0.51
DO (mg/l)	5.35±1.19	4.00	4.50	6.50
BOD (mg/l)	15.42±1.96	6.80	13.75	17.15
Conductivity (µs /cm)	30.83±0.73	2.40	30.35	31.55
pH	7.27±0.45	1.50	6.92	7.70

It also shows that most of the fishermen caught dead fish and those infected with diseases. Their main purpose of fishing in the area was to sell and feed their families and most of the fishermen work daily. The fishing gears used was fishnet, hook, and gill net which were used by most of the respondents. The mobility device that was mostly used by the respondents was calabash and wooden boat. Many of the fishermen in the area prefer catching of table size of fishes. Peak rainy season was recorded to be the one with the highest availability of fish species and rainy season was preferred season for fishing among the respondents. The main contribution in the dead of fishes according to respondents were predation and water pollution [13]. Abundant fish species from the survey were *Mormyrops* spp. followed by *Alestes* spp. and *Clupeid* spp. Contribution to healthy survival of fish was reported by the respondents to be an abundance of water and plankton. Distribution and availability of fish were noted to be affected by predators, fish diseases and poor water quality (Table 3).

Table 3 – Fish Diversity and Status of Goronyo Dam 2016, Sokoto Nigeria

No	Species	Rainy Season	Dry Season
1	<i>Hyperopisus bebe accidentalis</i>	Present	Present
2	<i>Clarias anguillaris</i>	"	"
3	<i>Clarias gariepinus</i>	"	"
4	<i>Clarias lazera</i>	"	"
5	<i>Alestes baremose</i>	"	"
6	<i>Schibe mystus</i>	"	-
7	<i>Melapterurus senegalus</i>	"	-
8	<i>Polyptrerus annectens</i>	"	-
9	<i>Oreochromis niloticus</i>	"	-
10	<i>Micalestes acutidens</i>	"	-
11	<i>Mormyrops rume</i>	"	"
12	<i>Synodontis cambiensis</i>	"	"
13	<i>Tetraodon fahaka</i>	"	-
14	<i>Hydrocynus forskalii</i>	"	-
15	<i>Gymmarchus niloticus</i>	"	"
16	<i>Bagrus docma niger</i>	"	-
17	<i>Heterotis niloticus</i>	"	"
18	<i>Clupisudis niloticus</i>	"	-
19	<i>Citharinus citharus</i>	"	-

Notes: Early Rainy Season – 1(3.00), Peak Rainy Season – 10(33.00), Early Dry Season – 0(0.00), Peak dry Season – 19(63.00)

While the main factors that affect the survival of fishes in lentic water bodies are a shortage of water, pollution and predation [12].

The Trophic State Index of Goronyo Dam based on the results for the present study reveals that in June it was from 10.23 in Upstream and 13.5 in Downstream, while July it recorded 12.1 in Upstream and 16.54 in Downstream. In August the TSI was 13.0 at Upstream and 15.03 in Downstream, which shows that the Upstream has lower TSI than Downstream. From the result, it shows also that the dam is oligotrophic because it was less than 30, which means the water has clear transparency and oxygen was available throughout the year at the hypolimnion [14]. The results of the TSI also indicated that downstream is likely to approach mesotrophic class (Table 4 and Table 5) from the TSI values obtained, this is due to the low transparency measurement which reflects its significance in the computation of TSI index.

Table 4 – Monthly Carlson’s TSI at Upstream and Downstream of Goronyo Dam (June – August 2016)

Months	Upstream	Downstream	Carlson’s (1977) TSI Classification
June	10.23	13.50	10–30 = Oligotrophic 31–50 = Mesotrophic 51–70 = Eutrophic 71–90 > = Hypereutrophic
July	12.10	16.54	
August	13.00	15.03	

Notes: <30-40 = Oligotrophic, 40-50 = Mesotrophic, 50-70 = Eutrophic, 70-100+= Hypereutrophic

Table 5 – Summary Statistics of Carlson’s TSI of Goronyo Dam (June – August 2016)

Statistical Variable	Upstream	Downstream
Mean	11.78	15.02
Standard Error	0.81	0.88
Median	12.10	15.03
Minimum	10.23	13.49
Maximum	13.00	16.54

CONCLUSION

Water quality plays a vital role in the distribution, abundance and density of fish species. The survey reveals fish species to be more available in the dam during the rainy season than dry season. Excess of fishing activities may also lead the depletion of some species. The physicochemical parameters and productivity status observed shows that the dam was at oligotrophic class, though upstream is backward in terms of TSI status, but both upstream and downstream were at oligotrophic state during the study.

REFERENCES

1. Adeyemo, O. K., Adedokun, O. A., Yusuf, R. K., & Adeleye, E. A. (2008). Seasonal changes in physicochemical parameters and Nutrient load of river sediments in Ibadan city, Nigeria. *Global Nest Journal*, 10(3), 326–336.
2. American Public Health Association, American Water Works Association, Water Environment Federation. (1999). *Standard methods for the examination of Water and Wastewater*. Retrieved from https://www.mwa.co.th/download/file_upload/SMWW_1000-3000.pdf
3. Bootsma, H. A., & Hecky, R. E. (1993). Conservation of the African Great Lakes: A Limnological Perspective. *Conservation Biology*, 7(3), 644–656. doi: 10.1046/j.1523-1739.1993.07030644.x
4. Carlson, R. E. (1977). A trophic state index for lakes. *Limnology and Oceanography*, 22(2), 361–369. doi: 10.4319/lo.1977.22.2.0361

5. Devi Prasad, A. G., & Siddaraju, P. (2012). Carlson's Trophic State Index for the assessment of trophic status of two Lakes in Mandya district. *Advances in Applied Science Research*, 5, 2992–2996.
6. Downing, J. A., Plante, C., & Lalonde, S. (1990). Fish Production Correlated with Primary Productivity, not the Morphoedaphic Index. *Canadian Journal of Fisheries and Aquatic Sciences*, 47(10), 1929–1936. doi: [10.1139/f90-217](https://doi.org/10.1139/f90-217)
7. Fee, E. J., Shearer, J. A., DeBruyn, E. R., & Schindler, E. U. (1992). Effects of Lake Size on Phytoplankton Photosynthesis. *Canadian Journal of Fisheries and Aquatic Sciences*, 49(12), 2445–2459. doi: [10.1139/f92-270](https://doi.org/10.1139/f92-270)
8. Gelman, A. (2005). Analysis of variance? Why it is more important than ever. *The Annals of Statistics*, 33(1), 1–53. doi: [10.1214/009053604000001048](https://doi.org/10.1214/009053604000001048)
9. Henry, J. G., & Heinke, W. G. (2005). *Environmental Science Engineering* (2nd ed.). New Delhi: Prentice Hall Publishers.
10. Kumar, A. (2005). *Fundamentals of Limnology*. New Delhi: APH.
11. Lake Country Wateratlas. (2017). *Trophic State Index (TSI)*. Retrieved from http://www.lake.wateratlas.usf.edu/shared/learnmore.asp?toolsection=lm_tsi
12. Ranta, E. and Lindstrom, K. (1998). Fish Yield Versus Variations in Water Quality in The Lakes of Kuusamo, Northern Finland. *Annales Zoologici Fennici*, 35(2), 95–106.
13. Rothhaupt, K. O. (2000). Plankton population dynamics: food web interactions and abiotic constraints. *Freshwater Biology*, 45(2), 105–109. doi: [10.1046/j.1365-2427.2000.00679.x](https://doi.org/10.1046/j.1365-2427.2000.00679.x)
14. Sarkar, B. C., Mahanta, B. N., Saikia, K., Paul, P. R., & Singh, G. (2006). Geo-environmental quality assessment in Jharia coalfield, India, using multivariate statistics and geographic information system. *Environmental Geology*, 51(7), 1177–1196. doi: [10.1007/s00254-006-0409-8](https://doi.org/10.1007/s00254-006-0409-8)
15. Shuter, B. J., & Ing, K. K. (1997). Factors affecting the production of zooplankton in lakes. *Canadian Journal of Fisheries and Aquatic Sciences*, 54(2), 359–377. doi: [10.1139/f96-270](https://doi.org/10.1139/f96-270)
16. Umar, A. S., & Parakoyi, D. B. (2005). The prevalence and intensity of urinary schistosomiasis among school children living along the Bakalori dam, Nigeria. *The Nigerian postgraduate medical journal*, 12(3), 168–172.
17. Union of Concerned Scientists. (2003). *Changes in Lake Productivity and Eutrophication*. Retrieved from https://www.ucsusa.org/sites/default/files/legacy/assets/documents/global_warming/lake_productivity.pdf

Пределы комического и языковая игра

Limits of the Comical and Language Game

Сергей Попов ¹
Sergey Popov

¹ V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Square, Kharkiv, 61022, Ukraine

DOI: 10.22178/pos.30-6

LCC Subject Category:
PG2001-2826

Received 20.12.2017
Accepted 20.01.2018
Published online
26.01.2018

Corresponding Author:
s.leon.popov@gmail.com

© 2017 The Author. This
article is licensed under a
Creative Commons
Attribution 4.0 License

Аннотация. Статья посвящена изучению пределов комического и их связи с языковой игрой. Анализ положений философских, эстетических и языковых концепций показывает, что ученые признают связь комизма с нарушением нормы, но не могут объяснить, почему нарушение нормы не всегда комично. В статье предпринимается попытка решить теоретическую проблему неясности понятия меры комизма как грани, за которой комическое перестает быть самим собой и, как следствие, прекращает быть существенным признаком языковой игры. Комичность предполагает такое нарушение нормы, которое не выходит за пределы ожидаемых ее нарушений, и именно в этих пределах комизм является существенным признаком языковой игры. Комическое, предполагающее нарушение нормы, которое выходит за пределы ожидаемых ее нарушений, перестает быть комическим, и имеющееся при таком нарушении нормы отсутствие комизма не позволяет говорить о языковой игре.

Ключевые слова: предел; мера; комическое; языковая игра; норма.

Abstract. The article is devoted to the study of the limits of comical things and their connection with the language game. Analysis of the positions of philosophical, aesthetic and linguistic concepts shows that scientists recognize the connection of the comic with a violation of the norm, but cannot explain why the violation of the norm is not always comical. The article attempts to solve the theoretical problem of the ambiguity of the notion of the extent of the comic as a boundary, beyond which the comic ceases to be itself and, as a consequence, ceases to be an essential feature of the language game. Comicality implies such violation of the norm that does not go beyond the expected violations, and it is within these limits that the comic is an essential feature of the language game. The comical things, implying a violation of the norm, which goes beyond the expected violations of it, cease to be comical, and the absence of the comic that is present in such a violation of the norm does not allow us to speak of a language game.

Keywords: limit; extent; the comical; language game; norm.

ВВЕДЕНИЕ

Комическое и языковая игра – понятия пересекающиеся: не все комическое связано с языковой игрой, а в понятии языковой игры комизм – один из признаков.

Автор известной монографии по языковой игре В. З. Санников полагает, что языковая игра представляет собой «отступление от нормы, нечто необычное (даже, по Аристотелю, нечто безобразное)», отступление «намеренное», и – комическое [11, с. 13, 26]. «Комиче-

ское, – по мнению В. З. Санникова, – это такое отклонение от нормы, которое удовлетворяет двум следующим условиям: 1) приводит к возникновению двух содержательных планов (от исходной точки совершается внезапный переход к конечному результату, резко отличающемуся от этой исходной точки); 2) ни для кого в данный момент не опасно, а для воспринимающих шутку даже приятно, поскольку это отклонение вызывает в них, лишенных этого недостатка, чувство превосходства или же (в случае «интеллектуаль-

ных» шуток) довольство по поводу исправности их интеллекта» [11, с. 22]. По убеждению В. З. Санникова, языковая игра есть «уже проведенный (и успешный!) лингвистический эксперимент», проведенный «для усиления выразительности речи, для создания комического эффекта и т. д.» [11, с. 36].

Автор второй известной монографии по языковой игре Б. Ю. Норман тоже называет комичность необходимым признаком языковой игры [7, с. 7–10].

Тем не менее, в понятийной структуре языковой игры и в любых экстралингвистических ситуациях признак комизма остается не вполне определенным: неясным остается понятие меры комизма как грани, за которой комичное перестает быть самим собой, прекращается.

Целью настоящей статьи является выяснение вопроса о пределах комизма и актуальности данного показателя для успешного осуществления языковой игры.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Уже давно в философии, а затем и в эстетике начали различать два вида смеха: речь идет о «смехе собственно комическом, то есть смехе, вызванном чувством смешного, и смехе радостном, витальном, телесном, не имеющим с чувством смешного, с остроумием ничего общего» [6, с. 18–19] А. А. Сычев подтверждает такое разделение смеха, опираясь на историю исследований природы смешного [12, с. 62–63]. Понятно, что в данном случае нас интересует смех комический.

Большой вклад в изучение природы комического внес в свое время французский философ Анри Бергсон, который начинает посвященную этому явлению книгу с констатации трех признаков комического:

1) «Не существует комического вне собственно человеческого. Пейзаж может быть красивым, привлекательным, величественным, невыразительным или безобразным; но он никогда не будет смешным. Если мы смеемся над животным, то потому, что нас поразила в нем свойственная человеку поза или человеческое выражение. Мы можем смеяться над шляпой, но смех наш вызван не куском фетра или соломы, а формой, какую ей придали лю-

ди, то есть человеческим капризом, воплотившимся в ней» [3, с. 11];

2) «По-видимому, комическое может возыметь воздействие, только если коснется совершенно спокойной, уравновешенной поверхности души. Равнодушие — его естественная среда. У смеха нет более сильного врага, чем переживание. Я не хочу сказать, что мы не могли бы смеяться над лицом, вызывающим у нас, например, жалость или даже расположение; но тогда надо на мгновение забыть о расположении, заставить замолчать жалость. В обществе людей, живущих только умом, вероятно, не плакали бы, но, пожалуй, все-таки смеялись бы; тогда как души неизменно чувствительные, настроенные в унисон с жизнью, в которых каждое событие находит отзвук, никогда не узнают и не поймут смеха» [3, с. 12]. Здесь уместно вспомнить написанный А. С. Пушкиным диалог Моцарта и Сальери, когда последний был удивлен и даже раздосадован смехом Моцарта над дилетантским исполнением его музыки, а именно арии из оперы «Дон Жуан, или Наказанный развратник», слепым скрипачом с улицы («И ты смеяться можешь?»): Сальери переполняло постоянно его беспокоящее, вынужденно скрытое от окружающих чувство зависти гениальности Моцарта, из-за чего Сальери и было не до смеха.

3) «Смешное не может оценить тот, кто чувствует себя одиноким. Смех словно нуждается в отклике. ... Место его действия очерчено кругом какой угодно величины, но он всегда остается замкнутым. Наш смех — это всегда смех той или иной группы» [3, с. 13].

А. Бергсон пишет, что если на улице человек споткнется и упадет, это будет смешно, поскольку окружающие его смеющиеся воспримут это как незадачливее непредвидение им вероятности споткнуться [3, с. 14–15]. Автор полагает, что один человек может подшутить над другим человеком, наполнив его чернильницу жидкой грязью, и тогда, окунув перо в чернильницу и увидев потом на конце пера грязь, первый человек окажется в смешном положении, ибо не предвидел такое загрязнение чернильницы [3, с. 15]. Очевидно, аналогично смешон человек, допускающий языковую ошибку из-за незнания, то есть ошибку непреднамеренную. Об этом упоминает В. Я. Пропп [8, с. 104] и подробнее гово-

рит Богдан Дземидок: «Познание комического возникает также при отклонении от общепринятых языковых норм. Неверное произношение, коверканье слов, неправильная конструкция фразы порождают восприятие комического. Смешон также говор или жаргон для тех, кто им не пользуется постоянно либо его совсем не знает» [5, с. 60].

Имеется еще одна возможность вызвать смех: намеренное нарушение норм. А. Бергсон пишет об этом так: «Попросим только читателя припомнить различные уродства, затем разделить их на две группы: с одной стороны, такие, которые природа приблизила к смешному, с другой – те, что далеки от него. Думается, он без труда выведет следующую закономерность: *смешным может быть всякое уродство, которое изобразит правильно сложенный человек*» [3, с. 22].

Ненамеренное и намеренное нарушения норм, которые следуют друг за другом и вызывают смех, особенно показательны у А. С. Грибоедова в «Горе от ума», а именно в рассказе Фамусова о причине успешности придворной карьеры Максима Петровича, который в ответственный момент решил изобразить допущенную им физическую неловкость проделкой шута:

*На куртаге ему случилось обступиться;
Упал, да так, что чуть затылка не пришиб;
Старик заохал, голос хрипкий;
Был высочайше пожалован улыбкой;
Изволили смеяться; как же он?
Привстал, оправился, хотел отдать поклон,
Упал вдругорядь – уж нарочно,
А хохот пуще, он и в третий так же точно.*

Первый раз Максим Петрович, конечно, упал случайно, но второй раз и третий раз – нарочно, причем именно с целью выглядеть комично, поскольку хотел таким шутовским способом снискать расположение при дворе.

Хорошо известно, что намеренными могут быть и нарушения норм языковых [9, с. 238].

А. Бергсон описал множество приемов создания комичных эффектов столкновением разного рода противоречий, но при этом не применил словосочетаний типа «противоречие нормальному положению дел», «противоре-

чие норме». Через всю его книгу проходит метафора рассеянного человека, комичность которого состоит в том, что проявления его поведения не соответствуют правилам поведения социума. Говоря о комизме однообразия повторяющихся действий, автор приходит к такому выводу: «Комическое – это та сторона личности, которой она походит на вещь, те человеческие поступки, которые своей совершенно специфической косностью походят на настоящий механизм, на нечто автоматическое – словом, на движение безжизненное. Оно выражает, следовательно, известное индивидуальное или коллективное несовершенство, требующее немедленного исправления. Смех и есть это исправление» [3, с. 59]. Однако же понятно, что исправления обычно требует то, что не соответствует норме, которую Анри Бергсон называет чем-то «живым», противопоставленным «механическому» [3, с. 60]. Автор фиксирует три вида отношений при комичности кого- или чего-либо: повторение, инверсия и интерференция [3, с. 59–67], – но эти три понятия можно трактовать как повторение нарушения нормы, пользование диаметральной противоположностью нормы как нормой и смешивание нормативного и ненормативного. Говоря о комизме слов, А. Бергсон считает, что «комический эффект получается всякий раз, когда мы делаем вид, что понимаем выражение в собственном смысле, тогда как оно употреблено в переносном» [3, с. 74] (о том же сообщает В. Я. Пропп применительно к каламбуру, парадоксу, иронии [8, с. 94–101]), – однако можно сказать, что данный комизм вызван несоответствием ненормативного понимания метафоры как прямого значения слова нормативному пониманию метафоры как переносного значения слова.

Ни одна концепция комичного не противоречит его пониманию как отклонению от нормы. Так, Л. В. Карасев предлагает считать, что «в глубинах смеха, ярости и страдания лежит – с разного рода оговорками, разумеется, – одна и та же причина, а именно усмотрение, обнаружение различной "меры" зла», из чего дедуктивно выводит, что «смех есть ответ на некую "меру" зла» [6, с. 28]. Автор подчеркивает, что в его концепции зло необходимо понимать максимально широко, по всей видимости как принятое в аксиологии плохое. Такое зло тоже можно понимать как откло-

нение от нормы, которая, с аксиологической точки зрения, находится не между хорошим и плохим (в данном случае – злым), а в зоне хорошего [4, с. 12; 2, с. 235; 1, с. XXXVI–XXXVII]. Понятно, что в древности пределы отклонений от норм были шире: «Исследования в области архаичного смеха наглядно показали, что смех в обрядах и ритуалах достаточно четко соотносился с фазами как смерти, так и возрождения» [12, с. 67]. В самом деле, в Древнем Риме смеялись во время похорон, на Сардинии, смеясь, убивали проживших жизнь стариков, и в эпоху Возрождения смерть изображалась старухой смеющейся, а в Якутии смеяться полагалось рожаящим женщинам [10, с. 2].

Позволяющая объяснять комизм теория отклонения от нормы в науке существует: она восходит к работам немецкого эстетика К. Гросса. Данная теория подвергается заслуженной критике, ибо несложно заметить, что отклонение от нормы комично не всегда, в то время как теория отклонения от нормы это противоречие игнорирует [5, с. 33–38]. Б. Дземидок, проанализировав все существующие на тот момент теории комизма, в том числе теорию А. Бергсона и теорию отклонения от нормы К. Гросса и его последователей, приходит к заключению, что именно теория отклонения от нормы больше, чем какая-либо другая теория, объясняет природу комичного, хотя, к сожалению, не может объяснить случаи отсутствия комизма при отклонении от норм [5, с. 7–60].

На наш взгляд, такое объяснение возможно: отсутствие комизма при отклонении от нормы есть результат выхода такого отклонения за пределы системы ожидаемых отклонений. Например, если человек, нарушив нормы безопасной ходьбы, споткнулся, упал, поднялся и принялся озадаченно отряхиваться, это может считаться комичным, поскольку такой результат предполагается при падении в результате спотыкания. Но если после такого нарушающего нормы безопасной ходьбы падения он не смог встать из-за того, что сломал ногу или, ударившись головой о землю, потерял сознание, то комичным это счи-

таться не может, поскольку такие последствия выходят за пределы системы результатов падений в результате спотыканий (именно в таких случаях возможна нейтрализация второго из показанных А. Бергсоном признаков комизма – «совершенно спокойной, уравновешенной поверхности души» – упомянутым им «сильным врагом комизма»: «переживанием»). Если взрослый носитель русского языка, нарушая его норму, напишет слово *жизнь* через *ы* (*жызнь*), это будет выглядеть комично, так как данное отклонение, нарушая норму, находится в пределах системы известных неправильных написаний этого слова (даже в так называемом «языке паддонков», или «албанском (олбанском) языке», подвергаемые сильнейшим звуковым и буквенным изменениям слова остаются узнаваемыми, поскольку сохраняются в известных пределах). Но если он, тоже нарушая норму, напишет слово *жизнь* как *жхзнь*, это вряд ли вызовет смех, так как выходит за пределы такой системы ожиданий. Нарушающее норму сочетание *гулять ребенка* комично, поскольку, хоть и с нарушением нормы, оно построено в рамках системы управления глаголом беспредложным винительным. Но тоже нарушающее норму сочетание *гулять из ребенке* не комично, поскольку выходит за пределы известных конструкций предложного управления.

ВЫВОДЫ

Таким образом, неясное ранее понятие меры комизма как грани, за которой комичное перестает быть самим собой, можно считать вполне определенным. Комичность предполагает такое нарушение нормы, которое не выходит за пределы ожидаемых ее нарушений, и именно в этих пределах комизм является существенным признаком языковой игры. Комичное, предполагающее нарушение нормы, которое выходит за пределы ожидаемых ее нарушений, перестает быть комичным, и имеющееся при таком нарушении нормы отсутствие комизма не позволяет говорить о языковой игре.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ / REFERENCES

1. Apresjan, Ju. (2003). Lingvisticheskaĵa terminologija slovarja. In Ju. Apresjan (Ed.), *Novyj ob#jasnitel'nyj slovar' sinonimov russkogo jazyka* [New Explanatory Dictionary of Russian Synonyms] (2nd ed.) (pp. XXII–LII). Moscow: Jazyki slavjanskoj kul'tury (in Russian) [Апресян, Ю. (2003). Лингвистическая терминология словаря. В Ю. Апресян (Ред.), *Новый объяснительный словарь синонимов русского языка* (2-е изд.) (с. XXII–LII). Москва: Языки славянской культуры].
2. Arutjunova, N. (1988). *Tipy jazykovyh znachenij: Ocenka. Sobytie. Fakt* [Types of language values: Evaluation. Event. Fact]. Moscow: Nauka (in Russian) [Арутюнова, Н. (1988). *Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт*. Москва: Наука].
3. Bergson, A. (1992). *Smeh* [A Laugh]. Moscow: Iskusstvo (in Russian) [Бергсон, А. (1992). *Смех*. Москва: Искусство].
4. Bierwish, M. (1967). *Some semantic universals of German adjectival*. *Foundations of Language*, 3(1), 1–36.
5. Dzemidok, B. (1974). *O komicheskom* [About the comic]. Moscow: Progress (in Russian) [Дземидок, Б. (1974). *О комическом*. Москва: Прогресс].
6. Karasev, L. (1996). *Filosofija smeħa* [The philosophy of laughter]. Moscow: Rossijskij gumanitarnyj universitet (in Russian) [Карасев, Л. (1996). *Философия смеха*. Москва: Российский гуманитарный университет].
7. Norman, B. (2006). *Igra na granjah jazyka* [Playing on the edges of a language]. Moscow: Flinta (in Russian) [Норман, Б. (2006). *Игра на гранях языка*. Москва: Флинта].
8. Propp, V. (1986). *Problemy komizma i smeħa* [The problems of comic and laughter]. Moscow: Iskusstvo (in Russian) [Пропп, В. (1976). *Проблемы комизма и смеха*. Москва: Искусство].
9. Radbilj, T. (2008). *Innovacionnye processy v leksike i grammatike russkogo Interneta* [Innovative Processes in the Lexis and Grammar of the Russian Internet Language]. *Croatica et Slavica Ladertina*, 4(4), 237–244 (in Russian) [Радбиль, Т. (2008). Инновационные процессы в лексике и грамматике русского Интернета. *Croatica et Slavica Ladertina*, 4(4), 237–244].
10. Rjumina, M. (2010). *Jestetika smeħa: Smeh kak virtual'naja real'nost'* [Aesthetics of laughter: Laughter as virtual reality] (3th ed.). Moscow: LIBROKOM (in Russian) [Рюмина, М. (2010). *Эстетика смеха: Смех как виртуальная реальность* (3-е изд.). Москва: ЛИБРОКОМ].
11. Sannikov, V. (2002). *Russkij jazyk v zerkale jazykovej igry* [Russian language in the mirror of the language game] (2nd ed.). Moscow: Jazyki slavjanskoj kul'tury (in Russian) [Санников, В. (2002). *Русский язык в зеркале языковой игры* (2-е изд.). Москва: Языки славянской культуры].
12. Sychev, A. (2003). *Priroda smeħa[,] ili Filosofija komicheskogo* [The nature of laughter [,] or Philosophy of the comic]. Saransk: Izd-vo Mordov. un-ta (in Russian) [Сычев, А. (2003). *Природа смеха[,] или Философия комического*. Саранск: Изд-во Мордов. ун-та].

Проявления коррупции в Восточной Европе

The Manifestation of Corruption in Eastern Europe

Вячеслав Гладкий¹

Viacheslav Hladky

¹ Legnica University of Management

4 Korfantego Street, Legnica, 59-220, Poland

DOI: 10.22178/pos.30-5

LCC Subject Category:
KKY1-4999

Received 22.12.2017
Accepted 20.01.2018
Published online
28.01.2018

Corresponding Author:
hladkyv@hotmail.com

© 2018 The Author. This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 License

Аннотация. Целью данной статьи является определение основных проявлений коррупции в государствах Восточной Европы, а, прежде всего, в Украине, в которой с 2014 г. активно осуществляются множественные антикоррупционные преобразования, хотя государство парадоксальным образом с каждым годом становится всё в большей мере коррумпированным. Автор определяет основные группы проявлений коррупции и анализирует их составные элементы, в свете чего, разграничивает такие категории как «благодарность», взятка, а также коррупционная «благодарность». Особое внимание уделяется исследованию коррупционного заступничества, которое объединяет nepotism, кронизм и коррупционный лоббизм. Отмечается, что на сегодняшний день nepotism существенно вытесняется кронизмом, являющимся эффективным средством «приватизации» государства в свете кланового капитализма. Делается вывод, что взяточничество и девиантное заступничество (коррупционное покровительство), как основные проявления коррупции, свидетельствуют о том, что коррупционное поведение представляет собой жизнеутверждающие обеспечительные и защитные действия людей, к которым они прибегают, с одной стороны, из-за несостоятельности государства и общества, а, с другой стороны – для оптимизации достижения блага, которое предоставляется государством и обществом, однако, не в должной мере и ненадлежащим способом. Между тем, если несоответствие меры и способа предоставления блага государством часто являются субъективными (т. е., в среднем, мера и способ указанного представляется приемлемыми), то игнорирование государством предоставления тех или иных благ *as such* (т. е. они могут быть предоставлены лишь в коррупционной плоскости) – это явление вполне объективное. На этом основании утверждается, что политика противодействия коррупционной практике в государстве должна ориентироваться, прежде всего, на решение указанных субъективных и объективных аспектов проблемы, отказ в учёте которых будет обуславливать дальнейшую криминализацию общества, что наблюдается, в частности, в современной Украине.

Ключевые слова: взятка; девиантная привилегированность; клановый капитализм; коррупционный лоббизм; кронизм; nepotism.

Abstract. The purpose of this article is to identify the main manifestations of corruption in the states of Eastern Europe, and, first of all, in Ukraine, which since 2014 has been actively carrying out multiple anti-corruption transformations, although the state is becoming increasingly corrupt every year. The author defines the main groups of manifestations of corruption and analyzes their constituent elements, in the light of which, delineates such categories as "gratitude", bribe, and corruption "gratitude". Particular attention is paid to the study of corruption intercession, which unites nepotism, cronyism and corruption lobbying. It is noted that to date nepotism is essentially supplanted by the rabble, which is the advantage of "privatization" of the state in the light of the clan capitalism. It is concluded that bribery and deviant intercession (corruption protection), as the main manifestations of corruption, the facts that corruption behavior is life-affirming security and protective actions of people, to which they resort, on the one hand, because of the insolvency of the state and society, but, on the other hand, to optimize the achievement of the good that is provided by the state and society, however, in an improper way. Meanwhile, if the discrepancy measures and methods of granting the benefits of state benefits (i.e., on average, the measure and method is applicable), then ignoring the state provision of certain goods *as such* (i.e., they can be provided only in the corruption plane) - this phenomenon is completely objective. On this basis, it is argued that the policy of counteracting corrupt practices in the state should focus, first of all, on the solution of such problems and objective problems, the refusal to account, which will lead to further criminalization of the society, which is observed, in particular, in modern Ukraine.

Keywords: bribe; deviant privilege; clan capitalism; corruption lobbying; cronyism; nepotism.

ВВЕДЕНИЕ

Общеизвестно, что оценить уровень и динамику коррупции в государстве, степень её влияния на едва измеримый социальный капитал, так же, как и на экономические показатели национальной экономики государства оказывается практически невозможным. В то же время, возможным представляется лишь исчисление приблизительных данных о коррупции в соответствующем государстве, её состоянии и влиянии, основанных на социальных опросах, измеряющих главным образом восприятие масштабов коррупции. Такие исследования, как отмечают польские учёные П. Корысь (*P. Koryś*) и Ц. Трутковски (*C. Trutkowski*), проводятся в рамках групп, отображающих общее население страны, а также в отдельных группах населения (например, среди руководителей или предпринимателей). Тем не менее, необходимо понимать, что результаты этих исследований представляют собой всего лишь наброски «карты коррупции» (*mapy korupcji*), дающие не более чем частичные и неполные знания о её реальном масштабе [1, с. 66]. Усложняет процесс исследования состояния коррупции в государстве также человеческий (обычно люди, пытаясь показаться перед другими людьми в более «выгодном свете», не всегда объективно высказывают своё отношение к коррупции и избегают признания в собственном коррупционном опыте; помимо этого, не каждое проявление коррупции человек воспринимает в качестве такового) и административный (государство часто пытается «приукрасить» показатели степени толерантного отношения общества к коррупции, пытаясь в наиболее возможной степени изобразить картину нетерпимости общества к различным проявлениям коррупции, параллельно рисуя картину более благоприятного инвестиционного климата в государстве) факторы.

Вместе с тем, учёные [2, с. 564] едины во мнении, что коррупцию не определить, как категорию, но, как правило, не составляет труда её определить (распознать) в качестве явления, объективно существующего в практической действительности. Собственно, проявление коррупции позволяет нам в наиболее точной мере определить степень коррумпированности государства, а также в достаточной мере осмыслить социально-правовую сущность коррупции и её влияния на челове-

ческий капитал, общество и экономику государства. Потому, вполне закономерно, что данному вопросу посвящается особо пристальное внимание учёных, изучающих коррупцию как в отдельных сферах жизнедеятельности человека, так и её проявления в принципе.

При этом следует учитывать тот факт, что коррупция постоянно эволюционирует. В специальных научных исследованиях [2, с. 26, 32; 4, с. 40, 44–47] исследователи обращают внимание на множественность проявлений коррупции и их сменяемость (в своих объективных проявлениях) в разные исторические эпохи, в частности, как мы уже ранее отмечали [5, с. 51–52], и в результате ответа на антикоррупционную деятельность государства. Данное даёт основание предполагать, что перечень форм коррупции постоянно находится в динамичном развитии, разделяясь на основные (классические, устойчивые) и вторичные (производные) формы коррупции.

В свете кризисных явлений и событий последних лет, происходящих в государствах Восточной Европы, целесообразно уточнить и комплексно переосмыслить проявления коррупции, наблюдаемые сегодня в соответствующих государствах, а, прежде всего – в Украине, которой удалось за последних несколько лет стать наиболее коррупционным государством в Европе и одним из наиболее коррумпированных государств в мире, стремительно опережая уже «традиционные» коррумпированные государства.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Анализируя изложенные в современной теории права и экономической теории подходы к определению перечня основных проявлений (форм) коррупции, можем прийти к выводу, что в государствах Восточной Европы наиболее распространёнными являются следующие формы коррупции.

Взяточничество

По мнению О. Ковалевой (*O. Kovaleva*), Т. Бардиной (*T. Bardina*) и Д. Едгенова (*D. Edgenov*), взяточничество – это наиболее распространённое проявление коррупции [6, с. 200]. Украинская учёная проф. В. Погрибная (*V. Pogribna*) называет взятку «визиткой»

коррупции [7, с. 148]. Учитывая то, что достаточно длительное время коррупция учёными и практиками государств Восточной Европы сводилась к взяточничеству, закономерным образом данный узкий подход к пониманию коррупции был запечатлён и в антикоррупционном законодательстве соответствующих стран. В частности, в Украине, как отмечают учёные, законодательство об уголовной ответственности в течение длительного периода времени запрещало только одно, так сказать, традиционное проявление коррупции – взяточничество (получение и дача взятки) и «сопутствующие» ему уголовные правонарушения (провокация взятки, посредничество во взяточничестве) [8, с. 55].

Взяточничество – это родовое понятие, охватывающее такие самостоятельные и взаимосвязанные между собой составляющие уголовного правонарушения как: получение взятки (получение должностным лицом лично или через посредника в любом виде денег, материальных ценностей или прав имущественного характера [9, с. 241]); дача взятки (предложение, обещание или обеспечение выгоды служащему или уполномоченному должностного лица для него самого или для третьего лица за то, что он в качестве встречной услуги совершил или совершит в будущем проступок в отношении своих служебных обязанностей [10, с. 104]); посредничество во взяточничестве (преступление совершает посредник во взяточничестве, который выполняет поручение взяткодателя или взяткополучателя, действуя от их имени [11, с. 7]).

Объектом взятки являются осуществляемая в соответствии с законом деятельность публичного аппарата власти и управления, интересы государственной и муниципальной службы. Под предметом взятки следует понимать материальные ценности, а также услуги имущественного характера и имущественные права (хотя в практической действительности таковыми могут быть и иные блага, в т.ч. и неимущественного характера). В частности, взяткой как предметом взятки (правонарушения) могут признаваться: (1) передача ценных бумаг, имущества; (2) оказание услуг имущественного характера, например, предоставление кредита с заниженной процентной ставкой, предоставление бесплатных туристических путёвок, ремонт квартиры, передача автотранспорта для

его временного использования, прощение долга; (3) передача имущественных прав (например: передача права на квартиру, передача права требования к должнику, передача права на использование объектов интеллектуальной собственности) [12, с. 71, 74].

Следует согласиться с тем, что как правонарушение взятка – «это покупка того, что власть продавать теоретически не должна, но способна» [7, с. 149], это плата за лоббирование интересов определённых бизнес-структур («крышевание», предвзятое распределение льготных кредитов и государственных заказов, предоставление конкурентных преимуществ и т.д.) [13, с. 379], хотя, в большинстве случаев взятки даются рядовыми гражданами чиновникам низкого уровня (государственные служащие VI–VII категории) в качестве «неофициальной вознаграждения с целью получения оптимального доступа к услугам, которые должен предоставить госслужащий в пределах своих полномочий (например, «ускорение» получения необходимой справки).

При этом необходимо отметить, что взятку можно формально рассматривать в рамках таких его типичных и распространённых в государствах Восточной Европы видах:

1. Неофициальный платёж как «благодарность». В восточноевропейских государствах люди, особенно проживающие в провинциях, получив услугу, предпочитают, помимо официального платежа за неё, также оставить после себя «благодарность» за оказанную услугу (данная проблема представляет собой интересный психологический вопрос, помогающий в большей мере понять субъективную сторону поведения этих людей, тем не менее, данный вопрос мы исследуем более детально в дальнейших наших исследованиях). В наибольшей степени традиция благодарить за надлежащее исполнение своих профессиональных обязанностей на постсоветском пространстве (и в ряде иных государств) распространена в отношении медицинского персонала, что объяснимо глубокими историческими корнями данной традиций. По этой причине, как утверждают А. Плотников (A. Plotnikov), Э. Багун (E. Bagun) и А. Харина (A. Harina), в настоящее время попытки дать деньги или вручить подарок медработнику никого не удивляют. «Одни благодарят медицинских работников уже по»

сле оказанных услуг, другие, надеясь на лучшее отношение и хороший уход, вручают презенты до начала лечения». При этом, учёные отмечают, что желание отблагодарить врача за излечение от болезни, не говоря уже о спасении жизни, в том числе материально, вряд ли можно признать ненормальным», особенно, если учесть тот факт, что взяточничество – это «должностное преступление, а не профессиональное» [14, с. 75–76]. Е. Епифанова (*E. Epifanova*) по данному поводу отмечает, что в обществе господствует идея, в силу которой тот факт, что медицина, относима к сфере услуг, делает допустимым выплачивать пациентом «чаевые» в качестве жеста доброй воли за добросовестное выполнение медработником трудовых обязанностей [15, с. 35].

Вместе с тем, нельзя отрицать тот факт, что разницы между «хорошими взятками» и «плохими взятками», также, как и оправдания взятки попросту не существует. Поскольку взяточничество не может быть оправдано, то, как справедливо утверждает американский учёный Г. Джеймс Мл. (*H. James Jr.*), задача в этом контексте состоит именно в том, чтобы точно определить, когда конкретный платёж будет представлять собой взятку [16, с. 200]. При этом, как мы полагаем, в тех случаях, когда человек «благодарит» доктора за оказанные медицинские услуги, а педагога за образовательные услуги, хотя в этих случаях он может не «благодарить» соответствующих лиц материальным или же нематериальным способом, и его статус не будет изменён не оказанной «благодарностью», то выражение соответствующей «благодарности», действительно, не следует понимать через призму коррупции (при условии, что данное действие «благодарящего» также не было вызвано различными злоупотреблениями его доверием, например, манипуляциями чувствами вины и благодарности).

Иначе обстоят дела, когда человек «благодарит» медицинского работника за полученный медицинский документ, а преподавателя за сданный экзамен, если без этой «благодарности» оказанные действия в отношении «не отблагодарившего» не были бы оказаны (не были бы оказаны в должной мере, например, пациент будет небрежно осмотрен, а студент получит несправедливую оценку за экзамен), независимо от того, имеет ли право

на получение таких действий сам «благодарствующий».

Вымогательство взятки в украинской юридической литературе обозначается как «здрництво», в российской – «вымогательство» (похожее по смыслу и звучанию слово употребляется в данном контексте в белорусской – «вымагальніцтва» и в польской – «wymuszanie»), в англоязычной – «extortion». Указанное однозначно демонстрирует понимание указанной модели поведения в пределах доктрины уголовного права различных стран мира, что является вполне оправданным, ведь те, кто предлагают взятки (главным образом, как коррупционную «благодарность») и даже уважают тех, кому они их дают, презирают всех, кто требует от них совершения соответствующих действий, ограничивая их импульс инстинкта свободы, имеющий своеобразное проявление в коррупционных отношениях. На это обстоятельство, в частности, уже обращала внимание проф. В. Погрибная, подчёркивая, что в свете вымогательства взяточничество становится новой формой эксплуатации населения, и вызывает активный протест рядовых граждан [7, с. 151].

2. Дарение «подарка». Подарок – это «материальный объект, вещь, которую даритель по собственному желанию и безвозмездно преподносит с целью доставить удовольствие либо пользу получателю подарка». В тех случаях, когда «предполагается какое-то встречное возмещение, вещами или действием», следовательно, нельзя говорить о подарке [17, с. 248]. Таким образом, дарение подарка и оказание благодарности не тождественны, поскольку, благодарят за что-то (за то, что было и/или будет сделано, и/или делается в настоящий момент), в то время, как подарки дарят безвозмездно. Однако, в свете коррупции дарение подарка, также, как и благодарность искажаются и теряют своё первоначальное значение, фактически сливаясь в едином смысле – как средство осуществления коррупции (единственное отличие в данном контексте «благодарности» от «подарка» в том, что «благодарность» предоставляется, как правило, в форме денежных средств или же предоставления услуги, тогда, когда «подарок» – это материальный объект, имеющий определённую ценность).

3. Неофициальный платёж как «оплата за услуги». Если неофициальный платёж в виде «благодарности», как правило, предоставляется «благодарящим» после получения услуги, то данный платёж в качестве оплаты за услугу всегда осуществляется перед предоставлением самой услуги (для того, чтобы получить её в надлежащей форме, имея право на её получение; для того, чтобы получить неправомерное преимущество) или же в процессе её осуществления (для того, чтобы «улучшить» динамику и иные качественные характеристики потребляемой услуги, имея право на неё; для того, чтобы получить неправомерное преимущество на фоне иных потребителей этой услуги, к примеру, продвижение в очереди к некоему благу и т. д.).

Вместе с тем, хотя в вопросах взяточничества внимание учёных в преобладающей мере сосредоточено на взяточнике, и именно его мотивы и поведение (прежде всего, активное или же пассивное требование платежа, услуги или «подарка») ставятся в основу критериев разграничения взятки и иных платежей, не допустимо в этом вопросе игнорировать также и волевою сторону поведения взяткодателя, мотивы и поведение которого могут платёж определять в качестве взятки.

Заступничество (девиантная привилегированность)

На основании полученной взятки либо в силу иного злоупотребления должностными полномочиями, должностное лицо-коррупционер может совершать заступничество (предоставлять противоправные привилегии), которое в широком смысле выражается в том, что коррупционер, пользуясь своим положением, искажая принцип равенства прав человека (прежде всего, в доступе к государственной службе, к публичным услугам), предоставляет преимущества для одного лица либо группы лиц, руководствуясь не публичными, а собственными интересами и выгодой.

Основными видами такого проявления коррупции, как заступничество (привилегированность) можно назвать:

1. Непотизм и кронизм. Под «непотизмом» понимают такое проявление коррупции, что выражается в злоупотреблении властными полномочиями в личных интересах, а именно

в «предпочтении генетических родственников сторонним персонам» [18, с. 13], независимо от их профессиональных достижений [19, с. 104]. Однако, следует сделать оговорку, что в отличие от многих иных общественных животных, которым свойственен nepoтизм, человек в обозначенном контексте не ограничивается лишь генетическими родственниками, т. е. nepoтизм в объективной действительности практически полностью смешан с кронизмом (хотя, как отмечают учёные, в постсоветских государствах достаточно существенное проявление имеет именно «чистый» nepoтизм). Этот факт, полагаем, в большей мере объясним этнопсихологической теорией: генетическое родство заменяется идеологической (схожие ценности, единое видение стратегии дальнейшего действия) общностью различных людей, представленной квазисемьёй, позволяющей представителям разных семейств (с которых «состоит» квазисемья) обеспечить безопасность (прежде всего, экономическую) и живучесть своих родов консолидированным поведением.

Квазисемья неоднородна и является иерархической организацией, в которой высшую позицию занимает лидер этого объединения (собрание лидеров – лидеры генетических семей), а низшую – ассоциированные члены квазисемьи, т. е. те, которые ещё не приняты в данную общность в той мере, что они могут принимать участие в жизни квазисемьи, но имеют достаточный уровень доверия у влиятельных членов этого объединения, способствуют утверждению его власти в обществе.

В частности, украинские учёные Л. Дорош (*L. Dorosh*) и О. Ивасечко (*O. Ivasechko*) отмечают, что кумовство и клановость возникают в тех случаях, «когда тот, кто назначает, и тот, кого назначают, находятся в социальном контакте. Кроме того, часто назначение определённого лица, которое не может занимать ту или иную должность, происходит, по той причине, что оно не будет подрывать авторитет руководителя или выражать противоположную в отношении него позицию/мысль» [20, с. 15]. В связи с этим, nepoтизм часто обуславливает «искусственное создание руководящих должностей и даже целых отделов для родственников». Д. Сафина утверждает, что примером искусственно созданной должности и отдела может служить: директор по стратегическому

развитию и отдел развития. Учёная справедливо замечает, что такого рода должность, по сути, избыточна, т. к. именно вопросами стратегического развития должен заниматься сам руководитель организации. «Занимая номинальные должности, фавориты могут подолгу не появляться на работе, ни за что не отвечать, перекладывать свою работу на подчинённых, при этом получать несоизмеримо высокую, по сравнению с трудовым вкладом, заработную плату» [21, с. 92].

Уровень экономического и политического влияния квазисемьи в государстве отражается на степени независимости этого государства, которое, в случае достижения квазисемьей (или достижения консенсуса между такими конкурирующими группами) критического уровня влияния, становится фактической их собственностью, что мы можем наблюдать на примере многих современных государств мира. В частности, в Украине в середине 90-х гг. XX ст. коррупционная система позволила культивировать практику nepotизма до уровня, обусловившего зарождение девиантной экономики, а именно т. н. «кланового капитализма» (также, «кумовской капитализм» или же «олигархический капитализм») в стране, который по сегодняшний день является фундаментом формирования стратегии развития этого государства. Однако, как мы уже отмечали, клановый капитализм имеет место не только в Украине, но и по всей Восточной Европы, а также в государствах Азии, Южной и Северной Америки, Африки и Океании. Иными словами, клановый капитализм – это экономическое явление, являющееся, скорее правилом, нежели исключением.

Отметим, термин «кумовской капитализм» в научных исследованиях интерпретируется в качестве капиталистической экономики, в рамках которой «успех в бизнесе зависит от личных связей бизнесменов с государственными служащими» [22, с. 28]. Таким образом, клановый капитализм, будучи преднамеренным, систематическим использованием государственной политики для выстраивания рынков способами, которые приносят пользу политически связанным субъектам, порождает «политических предпринимателей» (*political entrepreneurs*) и подавляет «рыночных предпринимателей» (*market entrepreneurs*), уничтожая и прозрачность, и конкуренцию. Потому, клановый капитализм,

по мнению многих учёных, представляется тем, что несёт собой вред для свободного предпринимательства, возможностей и развития [23, с. 3]. Однако, следует согласиться с тем, что исследованное явление и его социально-правовую сущность нельзя интерпретировать в одностороннем контексте, не учитывая условий и ситуаций, в которых оно возникает и развивается. В частности, необходимо иметь в виду, что если в случаях, когда клановый капитализм в развитых государствах является эффективным способом ограничения конкуренции на рынке, то в развивающихся – кронизм убедительно являются наиболее эффективными средством защиты бизнесом собственных имущественных прав [24, с. 173]. Таким образом, вполне закономерно, что в государстве, в котором право частной собственности не обеспечивается, отсутствует благоприятный инвестиционный климат, лица, которые смогли накопить при этих условиях капитал, будут пытаться защитить его любой ценой, в частности, постепенно устанавливая контроль над государством, в котором они находятся (примером этого может быть Украина, в которой каждые 5–10 лет меняются «владельцы» этого государства, в отличие от ряда других постсоветских государств, в которых «владельцы» соответствующих государств в течение десятилетий остаются неизменными).

В частности, в этом контексте А. Тертичный (*O. Tertichny*) и О. Бородавка (*O. Borodavka*) отмечают, что в условиях кланового капитализма, который в Украине представлен «кумовским капитализмом», на мезо- и макро-экономическом уровне экономической системы начинает действовать такая структура, как клан. Будучи главными действующими лицами сложившейся системы, они представляют собой неформальные группы людей, связанных родственными или другим признакам (региональными, по образованию и др.), которые обязательно включают бизнесменов и государственных служащих, достаточно часто сотрудников правоохранительных органов и политиков, иногда представителей организованной преступности, и, что является особенностью Украины, – воензированные формирования в виде охранных агентств и т. д. «В рамках клана неформальные внутригрупповые нормы и правила поведения играют более существенную роль,

нежели формальные законы, и несоблюдение первых наказывается гораздо серьёзнее, чем нарушение второго» [25, с. 85–86]. Изложенное описание кумовского капитализма вовсе не случайно напоминает описание функционирования преступного мира и административную деятельность профессиональных преступников в нём, ведь кланы, которые фактически владеют государством, либо вышли из преступного мира в 90-х гг. XX ст. и в 2000-х гг., либо тесно связаны с ним и по сей день.

Непотизм, как вид такого проявления коррупции в государстве как покровительство, тесно связан с рядом производных форм коррупции, главным образом: незаконное распределение и перераспределение общественных ресурсов и фондов, незаконное присвоение общественных ресурсов в личных целях, незаконная приватизация и т. д. На это обстоятельство также обращают внимание и А. Тертичный, О. Бородавка, подчёркивая, что опасной чертой «кумовского капитализма» является становление особого «клановой государства» основной функцией которого будет обеспечение благоприятных условий работы крупнейших кланов, обеспечение разграничения их интересов, создание преимуществ над всеми иными участниками политической и экономической жизни. «В этой связи речь обычно идёт о «коррупции», взятках, «откатах» и прочих нарушениях законов. Однако в Украине эти явления приобрели характер системной черты, суть которой – создание условий для получения различных ресурсов в распоряжение кланов и их членов» [25, с. 86].

2. Неправомерный (коррупционный) лоббизм. Основой всей демократической системы, как отмечает А. Пионтковская (A. Piontkovska), является «гарантия со стороны правового государства своим гражданам равного и свободного права на участие в принятии решений. С этой точки зрения каждый гражданин должен иметь реальную возможность участвовать в политическом процессе: от пассивного созерцания к высокой политической и экономической активности. Любое государственное решение фактически может как затронуть интересы отдельных граждан, различных слоёв населения, так и регулировать отдельные виды деятельности» [26, с. 321–322]. Если коррупция искажает эту основу демократической системы (в

коррупцированных странах на всех уровнях свои позиции могут отстаивать в основном те, кто взамен способен предоставить определённое благо коррупционеру), то институт лоббизма позволяет юридически выровнять в указанной возможности всех лиц, проживающих на определённой территории.

Между тем, как это ни парадоксально, но в современных украинских реалиях, как справедливо отмечает Ю. Ломжец (Yu. Lomzhets), слово «лоббирование» используется «для иллюстрации любых непрозрачных политических решений, торгово-экономических соглашений во властных структурах». Следовательно, «сегодня любое продвижение интересов социальной группы или индивида в органах власти для принятия наиболее благоприятного решения воспринимается как проявление коррупции» [27, с. 43], что является вполне закономерным, ведь в Украине пока «трудно провести чёткую границу между лоббизмом и коррупцией, между давлением через убеждение и откровенным подкупом». Кроме того, на что обращает внимание проф. В. Ляшенко (V. Lyashenko), «теневого» лоббизм имеет много общего с коррупционными действиями и является составной частью коррупции как социального явления. «Теневого» лоббизм находится в одной плоскости с коррупцией, что обусловлено тем, что и коррупция, и лоббизм характеризуются общими чертами – оба явления имеют непосредственное отношение к власти, поскольку предусматривают её использование в личных или групповых целях» [28, с. 29, 31].

Учитывая изложенное, приходим к выводу, что в Украине, таким же образом, как и в других государствах Восточной Европы, преобладает негативное отношение к лоббированию, что отождествляется с проявлением коррупции (именно поэтому, институт лоббирования исследуется учёными преимущественно сквозь призму теории коррупции). Безотносительное смешивание понятий «коррупция» и «лоббизм» в постсоветских государствах, полагаем, говорит о трёх фактах:

- в обществе, некоторых академических кругах и среди практиков сохраняется советский подход к пониманию лоббизма, что был оправдан в рамках политической системы того времени, через которую фактически лобби-

ровались лишь интересы партийной верхушки общества;

- в обществе, отдельных академических кругах и среди практиков сохраняется недопустимая степень невежества в отношении правомерных форм лоббизма (во многом это объяснимо тем, что на постсоветском пространстве лоббизм, как правило, связан именно с неправомерной практикой, а те, кто могли и должны были бы осуществлять правомерную лоббистскую деятельность оказываются неспособными и недостаточно мотивированными к этой деятельности);

- в обществе, академических кругах и среди практиков существует небезосновательное опасение того, что легализация лоббистской деятельности лишь легализирует неправомерный лоббизм, уменьшая стоимость лоббистских сделок (из-за утраты опасения раскрытия лоббизма и применения к сторонам лоббистской договорённости соответствующих санкций со стороны антикоррупционных органов власти).

При этом обратим внимание на то, что в Украине уже длительное время безуспешно предпринимались попытки легализовать лоббистскую деятельность, о чём свидетельствует то, что ещё в 1999 г. в п. 31 Государственной программы развития законодательства Украины до 2002 г. содержалась задача по разработке и принятию в 1999 г. Закона о лоббистской деятельности. В связи с этим, в украинский парламент подавались соответствующие законопроекты:

- от 13 апреля 1999 г. № 3188, инициатива: И. Ф. Шаров, проект отозвано 6 ноября 2001 г.;

- от 3 ноября 1999 г. № 3188-1, инициатива: Ю. Ф. Сахно, проект не был рассмотрен;

- от 9 октября 2005 г. № 8429, инициатива: И. О. Грынив, проект отклонён 20 декабря 2005 г.;

- от 20 сентября 2016 г. № 5144, инициатива: Т. И. Батенко, О. И. Дубинин, В. В. Дидыч, О. Л. Шевченко, В. Л. Шевченко и др., проект отозвано 3 октября 2017 г.;

- от 5 октября 2016 г. № 5144-1, инициатива: М.-М. Найем, Н. В. Веселова, И. А. Грынив, В. В. Голуб, Б. Ю. Берэза и др., проект отозвано 3 октября 2017 г.;

- от 19 января 2017 г. № 5661, инициатива: Р. Д. Богдан, В. В. Чумак, В. Д. Барвиненко,

Ю. В. Одарченко, Г. Г. Кривошея, Е. Ю. Рыбчинский и др., проект ещё прорабатывается в Комитете по вопросам правовой политики и правосудия.

У нас нет сомнений в необходимости легализации лоббистской деятельности (в т. ч. и как средства предотвращения коррупционного лоббизма), однако, правовое регулирование, а также контроль этой деятельности должны быть на столь высоком уровне, который не допустил бы возможности использования института лоббизма для оптимального осуществления коррупционной деятельности в государстве. Подобную позицию поддерживает также, множество учёных из постсоветского пространства. В частности, Ю.В. Ломжец указывает на то, что «лоббизм невозможно запретить, но его можно взять под контроль по примеру многих зарубежных стран, но для начала его необходимо сделать легальным» [27, с. 43]. По поводу изложенного мнения необходимо сделать следующую оговорку: легальным необходимо сделать не лоббизм *as such*, а исключительно правомерную лоббистскую деятельность, способствующую достижению обществом Общего блага, а не обуславливающую достижение некоторыми членами общества благ за счёт общества.

Вместе с тем, следует иметь в виду, что в практической действительности лоббистские группы обладают организационными, экономическими и информационными ресурсами, которые они используют с целью прямого влияния на власть. «Они способны быстро мобилизовать своих сторонников для осуществления косвенного лоббирования собственных интересов. В то же время, достаточно часто в качестве лоббистов выступают непосредственно сами бюрократы (т.н. «внутренний лоббизм»)» [29, с. 205]. Таким образом, в этих условиях правомерный лоббизм может быстро трансформироваться в неправомерный, стать существенной угрозой демократии. В этом контексте отметим, что на сегодняшнем этапе развития обществ постсоветского пространства, вполне очевидно, легализация лоббизма непременно станет легализацией одного из наиболее влиятельных проявлений коррупции. Дело в том, что государство, в котором общество объективно характеризуется крайней толерантностью к коррупционной деятельности, не будет способным эффективно использовать антикоррупционные методы, не допус-

кая трансформации их в очередные методы осуществления коррупции, чем и является на сегодняшний день коррупционный лоббизм.

При этом, говоря о противоправном (коррупционном) лоббизме, мы понимаем «использование уголовно и административно наказуемых методов давления на органы государственной власти, местного самоуправления, их должностных лиц для отстаивания незаконных интересов» [30, с. 54], с одной стороны, а, с другой – для отстаивания законных интересов, которые в соответствующее время и при соответствующих условиях искажают общественный интерес, составляя тем угрозу для Общественного блага.

ВЫВОДЫ

Коррупционированность политических режимов многих государств Восточной Европы обусловлена, прежде всего, неспособностью этих государств гарантировать и обеспечить право каждого на частную собственность и защищать такую конституционную ценность как неприкосновенность частной собственности. Главным образом, в данном контексте речь идёт о взаимоотношении государства и представителей бизнеса, увеличивающих своё влияние в государстве, главным образом, для того, чтобы обезопасить себя и сохранить своё имущество, в т. ч. и за счёт «приватизации» государства. Во-вторых, важным фактором высокой динамики распространения коррупции в государствах Восточной Европы можно считать недостойное существование человека (лицо, лишённое возможности достойно существовать, утрачивает не только должное понимание целесообразности следования моральным эталонам общества, но и понимание ценности общества и необходимости в государстве, в силу чего данное лицо действительно высказывает своё доверие лишь тем властью имущим, кото-

рые в действительности могут предоставить ему необходимые блага, пусть и за дополнительную плату). Данные два фактора обусловили тотальное распространение в исследуемом регионе Европы двух форм коррупции: взяточничество и девиантное заступничество.

Само по себе взяточничество и девиантное заступничество как основные проявления коррупции свидетельствуют о том, что коррупционное поведение представляет собой жизнеутверждающие обеспечительные и защитные действия людей, к которым они прибегают, с одной стороны, из-за несостоятельности государства и общества, а, с другой стороны – для оптимизации достижения блага, которое предоставляется государством и обществом, однако, не в должной мере и ненадлежащим способом. При этом, если несоответствие меры и способа предоставления блага часто являются субъективными (т. е., в среднем, мера и способ указанного представляется приемлемыми), то игнорирование государством предоставления тех или иных благ *as such* (которые могут быть предоставлены лишь в коррупционной плоскости) – явление вполне объективное. Стало быть, политика противодействия коррупционной практике в государстве должна ориентироваться прежде всего на решение указанных субъективных и объективных аспектов проблемы, отказ в учёте которых будет обуславливать те же последствия антикоррупционных преобразований, что наблюдаются в сегодняшней Украине, ставшей современным лицом коррупции.

БЛАГОДАРНОСТИ

Автор выражает глубокую признательность всем учёным и исследователям, труды которых стали «отправной точкой» для написания данной статьи.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ / REFERENCES

1. Koryś, P. & Trutkowski, C. (2014). *Nie jest tak dobrze czy nie jest tak źle? Zmiany poziomu percepcji korupcji w Polsce w świetle badań społecznych* [Is it Not Too Bad Or Not Too Good? Changes in the Perception of the Prevalence of Corruption in Poland in the Light of Social Studies]. *Zarządzanie Publiczne*, 2(28), 63–83.
2. Tanzi, V. (1998). Corruption Around the World: Causes, Consequences, Scope, and Cures. *Staff Papers - International Monetary Fund*, 45(4), 559.

3. Verhun, S. (2017). *Koruptsiia u diialnosti transportnoi zhandarmerii zaliznyts Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Corruption in the transport gendarmerie of railways of Ukraine (second half of XIX – early XX centuries)]. *Problemi istorii Ukraïni XIX – pochatku XX st.*, 26, 26–33 (in Ukrainian)
[Вергун, С. (2017). Корупція у діяльності транспортної жандармерії залізниць України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, 26, 26–33].
4. Cifaldi, D. & Yugai, T. A. (2015). *Korrupciya skvoz' veka: ot Rimskoj i Rossijskoj imperij do nashih dnei* [Corruption Through Centuries: From The Roman and Russian Empires to the Current Time]. *National Interests: Priorities and Security*, 22(307), 39–52 (in Russian)
[Чифальди, Дж. & Югай, Т. А. (2015). Коррупция сквозь века: от Римской и Российской империй до наших дней. *Национальные интересы: приоритеты и безопасность*, 22(307), 39–52].
5. Hladky, V. V. (2017). *Dolgosrochnye perspektivy preobrazovanij v Ukraine v svete antikorrupcionnoj politiki* [Long-term Prospects of reforms in Ukraine in the Light of Anti-Corruption Policy]. *Law Sciences: Problems and Prospects* (pp. 50–53) (in Russian)
[Гладкий, В. В. (2017). Долгосрочные перспективы преобразований в Украине в свете антикоррупционной политики. *Юридичні науки: проблеми та перспективи* (с. 50–53)].
6. Kovaleva, O. A., Bardina, T. A. & Edgenov, D. A. (2017). *Pravovye osnovy povysheniya urovnya antikorrupcionnogo pravosoznaniya: sravnitel'nyj analiz zakonodatel'stva Rossii i Kitaya* [The Legal Basis of Increase of Level of Anti-Corruption of Justice: A Comparative Analysis of the Legislation of Russia and China]. *Innovative Scientific Research: Theory, Methodology, Practice* (pp. 199–204). Penza: Science and Education (in Russian)
[Ковалева, О. А., Бардина, Т. А. & Едгенов, Д. А. (2017). Правовые основы повышения уровня антикоррупционного правосознания: сравнительный анализ законодательства России и Китая. *Инновационные научные исследования: теория, методология, практика* (с. 199–204). Пенза: Наука и Просвещение].
7. Pogribna, V. L. (2015). *Sotsialne khabarnytstvo – zlochyn chy obiektyvna realnist buttia?* [Social Bribery Crime or Objective Reality of Life?]. *Bulletin of NLU "Law Academy named Yaroslav the Wise"*, 3(26), 148–155 (in Ukrainian)
[Погрібна, В. Л. (2015). Соціальне хабарництво – злочин чи об'єктивна реальність буття? *Вісник Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого»*, 3(26), 148–155].
8. Danilchenko, Y. B. (2015). *Kryminalno-pravovyi vymir protydii koruptsii: dotsilnist, efektyvnist, doskonalist* [Criminal Law Admeasurement of Anti-Corruption: Feasibility, Effectiveness, Excellence]. *Law and Innovative Society*, 1, 54–58 (in Ukrainian)
[Данильченко, Ю. Б. (2015). Кримінально-правовий вимір протидії корупції: доцільність, ефективність, досконалість. *Право та інноваційне суспільство*, 1, 54–58].
9. Svetlov, A. Ya. (1978). *Otvettstvennost' za dolzhnostnye prestupleniya* [Responsibility for Malfeasance]. Kyiv: Naukova dumka (in Russian)
[Светлов, А. Я. (1978). *Ответственность за должностные преступления*. Киев: Наук. думка].
10. Muravev, Yu. A. (2012). *Ponyatie korrupcii v ugovnom zakonodatel'stve FRG* [Concept of Corruption of the Criminal Legislation of Germany]. *Moscow State Linguistic University Bulletin*, 23(656), 98–106 (in Russian)
[Муравьев, Ю. А. (2012). Понятие коррупции в уголовном законодательстве ФРГ. *Вестник Московского государственного лингвистического университета*, 23(656), 98–106].
11. Vasetsov, A. (1986). *Souchastie i posrednichestvo vo vzyatochnichestve* [Complicity and Mediation in Bribery]. *Soviet Justice*, 1, 13–14 (in Russian)
[Васецов, А. (1986). Соучастие и посредничество во взяточничестве. *Советская юстиция*, 1, 13–14].

12. Ugol'kova, E. I. (2015). *Vzyatka ili moshennichestvo: problema kvalifikatsii* [Bribe or Fraud: Qualification Problem]. *Scientific Works of the Russian Academy of Advocacy and Notary*, 3(38), 70–75 (in Russian)
[Уголькова, Е. И. (2015). Взятка или мошенничество: проблема квалификации. *Ученые труды Российской академии адвокатуры и нотариата*, 3(38), 70–75].
13. Bachinska, I. S. (2012). *Determinanty koruptsii v Ukraini, abo chomu derzhavni sluzhbovtsi zalucheni do koruptsiinoho protsesu* [Determinants of Corruption in Ukraine, or Why Civil Servants Are Involved in the Corruption Process]. *Efektivnist derzhavnoho upravlinnia*, 32, 377–382 (in Ukrainian)
[Бачинська, І. С. (2012). Детермінанти корупції в Україні, або чому державні службовці залучені до корупційного процесу. *Ефективність державного управління*, 32, 377–382].
14. Plotnikov, A. I., Bagun, E. A. & Narina, A. V. (2015). *Poluchenie medicinskim rabotnikom nezakonnoho voznagrashdeniya trebuets samostoyatel'noj ugovovno-pravovoj ocenki* [Receipt of Illegal Remuneration by Medical Profession Has to Be Determined as a Separate Offense]. *Trudy Orenburgskogo instituta (filiala) Moskovskoy gosudarstvennoy yuridicheskoy akademii*, 26, 75–82 (in Russian)
[Плотников, А. И., Багун, Э. А. & Харина А. В. (2015). Получение медицинским работником незаконного вознаграждения требует самостоятельной уголовно-правовой оценки. *Труды Оренбургского института (филиала) Московской государственной юридической академии*, 26, 75–82].
15. Epifanova, E. V. (2012). *Podarok, chaevye ili vzyatka* [A Gift, a Tip or a Bribe?]. *Medical Law*, 5, 28–36 (in Russian)
[Епифанова, Е. В. (2012). Подарок, чаевые или взятка? *Медицинское право*, 5, 28–36].
16. James, H. S. (2002). When is a Bribe a Bribe? Teaching a Workable Definition of Bribery. *Teaching Business Ethics*, 6(2), 199–217. doi: 10.1023/A:1015261222138
17. Bikeev, I. I. (2013). *Problemy otgranicheniya vzyatki ot podarka v Rossii i za rubezhom: praktika i tendentsii* [Problems of Distinguishing a Bribe from a Present in Russia and Abroad: Practice and Trends]. *Actual Problems of Economics and Law*, 1(25), 245–249 (in Russian)
[Бикеев, И.И. (2013). Проблемы отграничения взятки от подарка в России и за рубежом: практика и тенденции. *Актуальные проблемы экономики и права*, 1(25), 245–249].
18. Siegert, A. (2008). *Transmigraciya vysokokvalificirovannogo personala – vyzov dlya kadrovogo menedzhmenta* [Transmigration of High-qualified Personnel – Challenge for Staff Management]. *Forsyth*, 4(8), 10–21 (in Russian)
[Зигерт, А. (2008). Трансмиграция высококвалифицированного персонала – вызов для кадрового менеджмента. *Форсайт*, 4(8), 10–21].
19. Didenko, I. (2017). *Nepotyzm, favorytyzm ta kronizm yak prychnyny vynyknennia konfliktu interesiv* [Nepotism, Favoritism and Cronyism as the Causes of a Conflict of Interest]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, 8, 103–106 (in Ukrainian)
[Діденко І. (2017). Непотизм, фаворитизм та кронізм як причини виникнення конфлікту інтересів. *Підприємництво, господарство і право*, 8, 103–106].
20. Dorosh, L. & Ivasechko, O. (2015). *Nepotyzm yak polityko-pravova problema ukrainskoho derzhavotvorennya* [Nepotism as Political and Legal Problem of Ukraine's Statebuilding]. *Humanitarian Vision*, 1(1), 13–19 (in Ukrainian)
[Дорош, Л. & Івасечко, О. (2015). Непотизм як політико-правова проблема українського державотворення. *Humanitarian Vision*, 1(1), 13–19].
21. Safina, D. (2013). *Vliyanie favoritizma i nepotizma na organizacionnoe i ehkonomicheskoe razvitie* [Influence of Favoritism and Nepotism on Organizational and Economic Development]. *Discussion*, 10(40), 89–94 (in Russian)
[Сафина, Д. (2013). Влияние фаворитизма и непотизма на организационное и экономическое развитие. *Дискуссия*, 10(40), 89–94].

22. Miriasov, Iu. (2016). **Klanovy kapitalizm: typolohiia vidnoshen mizh derzhavoiu ta biznesom** [Crony Capitalism: Business – State Relationship Typology]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Series: International Economic Relations and World Economy*, 2(8), 28–33 (in Ukrainian)
[Мірясов, Ю. (2016). Клановий капіталізм: типологія відношень між державою та бізнесом. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*, 2(8), 28–33].
23. Khatri, N. & Ojha, A. (Eds.). (2016). *Crony Capitalism in India: Establishing Robust Counteractive Institutional Frameworks*. London: Palgrave Macmillan. doi: [10.1007/978-1-137-58287-4](https://doi.org/10.1007/978-1-137-58287-4)
24. Aligica, P., & Tarko, V. (2014). Crony Capitalism: Rent Seeking, Institutions and Ideology. *Kyklos*, 67(2), 156–176. doi: [10.1111/kykl.12048](https://doi.org/10.1111/kykl.12048)
25. Tertichny, O. O. & Borodavka, O. A. (2015). Kumivskyi kapitalizm yak yavyshe suchasnoi ekonomiky Ukrainy [Crony Capitalism as a Phenomenon Modern Economy of Ukraine]. *The Bulletin of Transport and Industry Economics*, 51, 84–88. doi: [10.18664/338.47:338.45.v0i51.57473](https://doi.org/10.18664/338.47:338.45.v0i51.57473) (in Ukrainian)
[Тертичний, О. & Бородавка, О. (2015). Кумівський капіталізм як явище сучасної економіки України. *Вісник економіки транспорту і промисловості*, 51, 84–88. doi: [10.18664/338.47:338.45.v0i51.57473](https://doi.org/10.18664/338.47:338.45.v0i51.57473)].
26. Piontkovska, A. (2014). **Lobizm: ukraïnski realii ta perspektyvy** [Lobbying: Ukrainian Realities and Perspective]. *Naukovi rozvidky z derzhavnoho ta munitsypalnoho upravlinnia*, 2, 319–322 (in Ukrainian)
[Піонтковська, А. (2014). Лобізм: українські реалії та перспективи. *Наукові розвідки з державного та муніципального управління*, 2, 319–322].
27. Lomzhets, Yu. (2016). **Pravove rehuliuвання lobizmu: dosvid Polshchi** [Legal Regulation of Lobbying: The Experience of Poland]. *Humanitarnyi visnyk NUK*, 9, 43–46 (in Ukrainian)
[Ломжець, Ю. (2016). Правове регулювання лобізму: досвід Польщі. *Гуманітарний вісник НУК*, 9, 43–46].
28. Liashenko, V. (2008). **Biznes-asotsiatsii v systemi instytutsionalnoho zabezpechennia lobiuvannia interesiv pidpriemnytstva v Ukraini** [Business Associations in the System of Institutional Provision of Lobbying for the Interests of Entrepreneurship in Ukraine]. *Prometheus*, 2(26), 28–39. (in Ukrainian)
[Ляшенко, В. (2008). Бізнес-асоціації в системі інституціонального забезпечення лобіювання інтересів підприємництва в Україні. *Прометей*, 2(26), 28–39].
29. Bedrak, N. (2015). **Lobistska diialnist yak skladova protsesu politychnoho predstavnytstva** [Lobbying as a Component of Political Representatives]. *Young Scientist*, 10(25), 204–207 (in Ukrainian)
[Бедрак, Н. (2015). Лобістська діяльність як складова процесу політичного представництва. *Молодий вчений*, 10(25), 204–207].
30. Kolosova, N. (2014). **Lobbizm i korrupciya** [Lobbyism and Corruption]. *Journal of Russian Law*, 2(206), 53–59. doi: [10.12737/2238](https://doi.org/10.12737/2238) (in Russian)
[Колосова, Н. (2014). Лоббизм и коррупция. *Журнал российского права*, 2(206), 53–59. doi: [10.12737/2238](https://doi.org/10.12737/2238)].

A Case Analysis of the Visibility of Sustainability in a TVE Teacher Training Program: Evidence from the Program Curriculum of an HEI

Caleb Chidozie Chinedu¹, Wan Azlinda Wan Mohamed¹, Abdurrahman Ogbonnia Ajah²

¹ *Universiti Tun Hussein Onn Malaysia*

101 Beg Berkunci, Parit Raja, Batu Pahat, Johor, 86400, Malaysia

² *Federal University of Technology, Minna*

P. M. B. 65, Gidan Kwano, Nigeria

DOI: [10.22178/pos.30-7](https://doi.org/10.22178/pos.30-7)

LCC Subject Category:
LB5-45

Received 15.12.2017

Accepted 20.01.2018

Published online 28.01.2018

Corresponding Author:
Caleb Chidozie Chinedu
caleb4life56@gmail.com

© 2018 The Authors. This article is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

Abstract. In the post-DESD (Decade of Education for Sustainable Development) era spearheaded by the United Nations, evidence of the progress of Education for Sustainable Development (ESD) integration across disciplines have been recorded. Developed nations have made substantial progress in reorienting their educational systems to reflect ESD. Some developing nations have also begun to integrate ESD into their education systems. Malaysia is one of such nations who has pledged commitment towards the ESD goal and has taken some steps to develop a general philosophy with which higher education institutions can begin to model best practices for ESD. Irrespective of this pledged commitment towards ESD by the Malaysian government through its Ministry of Education, evidence of the extent of ESD integration in Technical and Vocational Education (TVE) teacher training programs have not been reported. As a result, it is difficult to ascertain whether TVE programs were preparing future teachers for ESD. Therefore, this study explores through a Qualitative Documentary Analysis approach, the extent to which ESD is reflected in the TVE program curriculum using a university of education in Malaysia as a case study for the analysis. Findings revealed that some elements of ESD were minutely reflected in the TVE program. Meanwhile, several opportunities to embed ESD content and principles were identified through existing course offerings in the program. Hence it was recommended that TVE institutions begin to model best practices used by western universities in their attempt to embed ESD into TVE programs.

Keywords: curriculum review; education for sustainable development; sustainability integration; teacher education; Technical and Vocational Education.

INTRODUCTION

The Decade of Education for Sustainable Development (DESD) which officially ended in 2014 led to the inauguration of the post-DESD era, whose primary aim is to consolidate the efforts of the United Nations (UN) in further addressing the issues which threaten the viability, future and well-being of people and the planet earth. The DESD specifically sought to integrate the principles, values and practices that makes up Sustainable Development (SD) into all aspect of education and learning with the aim of fostering and

promoting behavioural changes that are crucial to creating a more sustainable future in terms of environmental integrity, economic viability and a just future for present and future generations [1].

Since the beginning of the DESD in 2005, the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), has been consolidating efforts for Higher Education Institutions (HEIs) as well as other levels of education including Technical and Vocational Education (TVE) to reorient their programs to reflect the principles of SD as well as provide platforms and guidelines

to model their institutions and campuses as “living labs” for SD practices [2, 3].

While exemplary practices of ESD integration have been reported in developed nations such as the United Kingdom, Canada and Australia, the same cannot be said for some developing countries in terms of reorienting their educational programs for ESD. For instance, [4] reports that the University of Bristol (UoB) has made substantial progress in incorporating ESD in a range of programs offered at the university. This achievement was tracked using a methodological approach that saw UoB aligned its conceptualization of SD with that of UNESCO, to cover a range of areas such as social and economic justice, cultural diversity, human rights of future generations and the protection and restoration of the earth’s ecosystems. Findings from the analysis carried out by [4] revealed that ESD formed an integral component of UoB’s curriculum across its faculties. Similarly, using a sustainability audit approach, several UK universities [4, 5, 6, 7, 8, 9] have reported the extent of ESD penetration in their various university curricula, and research literature revealed that although ESD integration was not yet at an optimal level across all disciplines and programs, UK universities have undoubtedly made progress in making ESD an integral part of their curricular across the various Higher Education Institutions (HEI).

In Canada, some progress has been recorded in terms of determining the status of ESD in HEIs in some Canadian provinces [10]. Although some challenges still exist in preparing teachers for ESD, in terms of the lack of leadership, unfavourable view of the role of ESD held by educators and administrators alike, as well as the issue of isolating ESD from the primary field of study [10]. Despite these, notable restructuring of the formal curriculum is being undertaken across HEIs within various programmes.

In Australia, several studies [11, 12, 13, 14] has been undertaken to gauge and measure the perception of students and academics alike about the concept of sustainable development as well as values, behaviours and attitudes that develop from learning about SD. The result inferred from these studies indicates that most academic programs have begun to incorporate ESD or as it is referred to in Australia-education for sustainability (EFS) into their programs and substantial progress is evident in student’s attitudes towards upholding environmental integrity, economic viability and social justice.

Malaysia, on the other hand, has made some progress in terms of committing to the SD agenda. For instance, [15] reviewed Malaysia’s historical prospects towards the evolution of policies with respect to developmental needs and environmental changes that occur locally. The authors were able to juxtapose between the western conceptualization of SD and Malaysia’s and provide an evaluation of the impact of Malaysia’s policies towards promoting a viable environmental society while supporting developmental needs. Similarly, [16] explored the relationship between environmental awareness, knowledge and attitudes of secondary school students in Malaysia and found that there was weak to moderate correlation between environmental awareness, knowledge and attitudes of environmental issues among secondary school students. It was hence concluded that knowledge and awareness of environmental issues may have been developed from teaching, personal study, relations with families and the media.

With regards to ascertaining the ESD status in Malaysia’s TVE teacher education programs, not much has been done. Only a handful of studies came close to potentially exploring ESD in TVE programs. Reference [17] assessed the implementation of ESD practices among polytechnics in Malaysia using the earth charter as a theoretical foundation for the analysis. The mixed method study evaluated the extent to which polytechnics in Malaysia included ESD in their curriculum, research and scholarship, operations, faculty, staff development and rewards, outreach and services, student opportunities and institutional planning. While 361 participants gave their perception on ESD in these areas, the authors found that there was a partial commitment to ESD by polytechnics in Malaysia, integration of ESD into the curriculum was still at the infancy stage and in some cases, were non-existent. Findings also revealed that faculty staffs and academics were not engaged in research and development with regards to ESD.

Several world forums, meetings and consultations have been held in an attempt to develop and produce guidelines for the reorientation of technical and vocational education for sustainability. Early foundations for the call for ESD in TVE can be traced back to the late 1970’s at the Tbilisi conference where it was recommended that “the curricula for those undertaking vocational and technical education should include information about the environmental changes that

result from the sort of work they will do” and “that emphasis should be given in vocational and technical education to: environmental applications for workers in each vocational area; the collective effect of related vocations upon the environment” [18].

Regardless of early attempts to mainstream ESD in TVET teacher education programs, acceptance and action on the Tbilisi recommendation came in August 2007 when UNESCO-UNEVOC assembled another International Consultation on Education for Sustainable Development: TVET Teacher Education towards Sustainability, in Chiang Mai, Thailand, to specifically focus on “identifying ways in which sustainability could be integrated into TVET teacher education (TE) and capacity building programs, and through them, into national TVET systems in general” [19]. This consultation built on recommendations from previously held meetings. For instance, UNESCO’s Second International Congress on Technical and Vocational Education held in Seoul, at the Republic of Korea, in April 1999, where participants recommended that “the role of the TVET teacher remains paramount and that changes were required in terms of training and qualification for the TVET teacher of the twenty-first century, including a balance in training held on campuses and those held in workplaces [20].

Recommendations from the Congress also stipulated that “a new orientation of ‘TVET throughout life’ to meet the new demands of achieving the objectives of a culture of peace, environmentally sound sustainable development, social cohesion and international citizenship of the world” was required [19].

In October 2004, this new orientation of TVET was further reinforced at the UNESCO International Experts Meeting Learning for Work, Citizenship and Responsibility, where the Bonn declaration was formally adopted [21], and where it was argued that

“Since education is considered the key to effective development strategies, TVET must be the master key that can alleviate poverty, promote peace, conserve the environment, improve the quality of life for all and help achieve sustainable development” [22].

This statement was a call and a challenge to reinforce the contributions of TVET to Sustainable development with an impetus to design, adapt, implement, and evaluate approaches for pre-service and in-service TVET teacher education to

address sustainability” [19]. Since then, subsequent forums and meetings have been held with proposals and recommendations produced to further strengthen TVET as a vehicle for social transformation, poverty reduction and to curb equity issues. Although [22] argues that despite all these meetings and forums, the exact nature of teacher education for sustainable development within TVET remains elusive. Hence, it becomes a question of whether TVE teachers are really being prepared to develop capacities for teaching sustainability concepts and themes within the vocational subjects they teach? Or do TVE teacher training program curriculums reflect the principles of sustainability? of course answers to these questions are country-specific and institution based, however in Malaysia, little has been done to explore how technical and vocational teachers are been trained for sustainability teaching.

While ascertaining the extent of ESD integration in TVE programs by measuring the perceptions of students and academics may seem like a viable option to estimate the degree with which TVE programs may have been incorporated with ESD principles, modules and units, it must be noted that people’s perception about SD issues may have been influenced by several factors-including teaching and learning, the media, personal study and relationship with friends and families [16]. If students and academic’s perception are formed from individual study or engagement with the media about the issues which necessitate ESD, then there is the question of whether their program of study contributes in any measure to the perception they formed. It is our understanding that measuring perception is not sufficient to gauge the extent of ESD penetration in a program curriculum owing to the fact knowledge and opinions about a subject can be formed outside of teaching and learning contexts. Perhaps a more viable option would be to analyse and assess the curriculum of the TVE teacher education program and then cross-validate it with those of student’s and academic’s perceptions of ESD. However, this paper reports the extent of ESD integration in the TVE teacher education program using the documentary analysis method as an audit procedure for exploring the scope of ESD content in the program curriculum of the TVE teacher training program in Malaysia. More explicitly, this paper focuses on assessing ESD in the program outcomes, and course modules of the TVE teacher training program of our case HEI in Malaysia.

This study contributes to a more extensive research that aims at assessing ESD integration in TVE teacher training programs in Malaysia. Since the HEI, in this case study, is one of the four institutions in Malaysia offering the Bachelor of Education program in Technical and Vocational Education. This paper reports on the extent of ESD integration in the TVE teacher training program in the HEI. Given the underlying importance of TVE to the attainment of a sustainable future, it becomes pertinent to examine precisely how TVE teachers are being prepared to undertake teaching task with emphasis to sustainability in their specific occupational areas. To achieve this a documentary analysis of the TVE program curriculum was undertaken to explore ESD in the HEI's TVE teacher training program.

METHODOLOGY

This case analysis utilized the Qualitative Documentary Analysis (QDA) approach in ascertaining the extent of ESD penetration in the TVE program curriculum at this HEI in this case analysis. Reference [23] defined "documentary analysis approach as a systematic procedure for reviewing or evaluating documents—printed and electronic (computer-based and web-based) materials'. The process involves that textual data contained in relevant documents be examined and interpreted to elicit meaning, gain understanding about the issue being explored and develop empirical knowledge. Although [23] reports that the documentary analysis approach has often been utilized as a complementary research method to other research methods, several researchers [23, 24, 25] have argued that the QDA is a legitimate research method and should be recognized as such.

Since the modules for a program contained in the program's catalogue is a representative faction of the curriculum that provides information about the essential component of student's learning experiences in such program, it is therefore, a suitable document to be explored for relevant information regarding the sum of learning experiences that students are being provided with, in this case with particular emphasis to SD. Therefore, the program module for the TVE teacher training program was accessed via the HEI's faculty website and downloaded for this analysis.

DATA ANALYSIS

Data was analysed using a sustainability audit framework we developed [26] to ensure that a systematic process of exploration was followed and maintained throughout the analysis. To provide rigour and credibility in the analysis, a Computer Assisted Qualitative Data Analysis Software (CAQDAS) known as Atlas.ti version 7.5 was also employed in analysing the TVE program for ESD. The analysis was specifically aimed at determining the extent of ESD integration in the TVE teacher training program specified in the program learning outcomes, content and core competencies of the TVE teacher training program.

In the audit framework [26], the authors explained the procedures for auditing a curriculum document to determine the extent with which sustainability was reflected. This they did by first separating ESD into its three dimensions namely; environmental, economic and social dimensions, with each operationally defined to help identify aspects of the TVE program that represented any identified sustainability dimension in the TVE program at the HEI being explored. Thereafter we selected commonly used keywords/phrases from the literature to depict each dimension of sustainability and employed these keywords or depictions of these keywords in our exploration in the HEI's TVE program catalogue. We were also open to emerging themes not contained in our audit framework, as including all the possible list of keyword/themes representing each sustainability dimensions in the framework would not be feasible.

The next phase in the analysis utilized [27] approach for categorizing courses for sustainability in engineering education programs. Reference [27] report that courses in engineering education for sustainability can be classified according to one of three approaches namely according to (a) models-standalone or integrated model; (b) approaches-singular, dialectic and consensual approaches; and (c) orientations-disciplinary and interdisciplinary. The authors were interested in identifying whether identified course units in the HEI's TVE program catalogue reflecting some elements of sustainability were categorized according to Arsat's model, approaches and orientations. This was particularly useful to ascertain whether separate course units were addressing ESD in the TVE teacher training program at the HEI or whether ESD elements were integrated into courses, or whether they reflected one, two

or three dimensions of SD in a single course unit or whether the course synopsis described contained any elements of a disciplinary or an interdisciplinary orientation.

Furthermore, the analysis was carried out on the basis of Gregg [25] and Lincoln & Guba's [28] procedures for qualitative documentary analysis with the aid of Atlas.ti version 7.5 software. Preparation for data analysis began with the researchers first exploring the entire HEI's TVE program catalogue, reading through the program outcomes, learning outcomes and descriptions for each course unit. This was done to gain a general sense of what the TVE program at this HEI was designed to provide students with, as well as the competencies students, were expected to develop upon completing the program. Next, we developed an initial coding system to guide the analysis. Eight codes were initially created to help classify and group identified ESD elements in the TVE program catalogue into the SD dimensions they best represented. An additional code emerged during the data analysis process, making the total number of codes to become nine. While four code families were also created to classify these codes according to SD dimensions, SD models, SD approaches, and SD orientations. Results from the analysis are reported using suitable charts and inferences from the quotations linked to each of the already created code, to show their corresponding numerical quantity in the data.

RESULTS AND DISCUSSIONS

This study sought to explore and report the status of ESD in terms of its visibility in the TVE teacher training program at the HEI constituting our case analysis. To achieve this goal, a qualitative documentary analysis approach was utilised, and data was analysed qualitatively by means of a CAQDAS tool – Atlas.ti version 7.5. The study specifically sought to explore ESD in the TVE program and learning outcomes as well as in the content of the TVE the program. Findings from the study are presented and discussed under the following headings.

Overview of ESD in the TVE program

From the data analysed, the TVE program catalogue for the Bachelor of Education Program in Technical and Vocational Education at the HEI in our case analysis, reveals that ESD is barely reflected in the TVE program, ESD elements found

in the data were only implicitly defined in the TVE program catalogue. These identified ESD elements although do not explicitly represent the various SD dimensions, they, however, reflect minute depictions of ESD. For example, a critical analysis of the program's learning outcomes revealed two quotation with the first quotation linked to the code ESD competency where it was stated that graduates are trained to become teachers, trainers and educators who are knowledgeable and skilled in technical and vocational education to become leaders who are responsive and charismatic in leading technical and vocational education for the future. Similarly, the second quotation linked to the codes—economic dimension, social dimension and environmental dimension described one of the outcomes of the TVE program at this HEI as [*...initiating the community to be more aware of the importance of contributing to society and country, especially in cultivating the spirit of patriotism and nationalism that is pertinent to nation building as well as contributing to the overall peace and prosperity of the world*]. In the above description of the quotation which was linked to three SD dimensions, we see keywords and phrases such as nation building, contribution to society and country, patriotism and nationalism, peace and prosperity as depictions or elements of economic, social and environmental sustainability. Although not in its entirety, the program aim above at the very least are opportunities and avenues for TVE educators at the HEI to embed or talk about issues that contributes to nation building (social and economic sustainability), peace and prosperity (social, environmental and economic sustainability), patriotism and nationalism as national security elements which also reflects some aspects of sustainability principles. Although these descriptions do not in any way confirm that these identified elements are approached from a sustainability perspective reflecting the principles of sustainability, they can, however, be described as elements of SD dimensions. Figure 1 shows the overview of the visibility of ESD in the TVE teacher training program at the HEI.

A total of 27 quotations reflecting three SD dimensions (environmental, economic and social dimensions) and an emerged SD dimension (cultural dimension) were linked to the codes initially developed throughout the data analysis process. In the entire TVE program catalogue at this HEI, there were 8 quotations linked to the code social dimension.

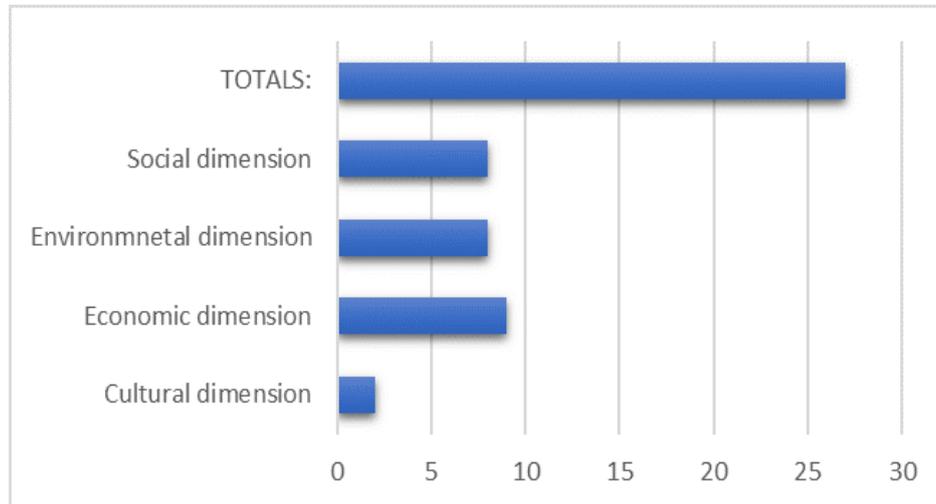

Figure 1 – Overview of the ESD Visibility in TVE Program

For example, quotation 10:10 reads [*...this course discusses stress, types of stress, adapt stress based on the changing of lifestyle, causes of stress, counselling and psychotherapy and physical treatment to avoid stress from everyday life*]. The above quotation linked to a course titled stress management describes exposing students to knowledge of managing stress to improve wellbeing. We see from the synopsis provided in the form of a quotation that the course exposes students to developing knowledge and skills that enhance their health, improve well-being and prepare them for a stressed free life, and ways they can improve functionality. The keywords wellbeing and health depicts the social dimension of sustainability. Other quotations on the social dimension of SD were associated with keywords such as community service, national transformation agenda, safety awareness and maintenance, accident prevention and crisis management.

Similarly, the code environmental dimension was linked to 8 quotations from the analysis. For instance, quotation 10:11 in the analysis reads [*...the course discusses resources and water supply and identifies the importance of clean water resources in life. It also identifies human activities which threaten the quantity and quality of water and the implementation of the best practices to conserve the availability of clean water resources within ecosystem*]. The course titled water conservation was designed to expose students to the knowledge of environmental sustainability with water conservation. Water being a valuable resource and assumed to be abundant in some areas and scarce in some other areas is an essential resource that is crucial not just for the present

but also for future generations. Therefore, knowledge of how to conserve clean quality water in the ecosystem is required. The course sufficiently aims at exposing students to developing such capacities for environmental sustainability by providing them with knowledge of human activities that threaten the quantity and quality of water and best practices for conserving water. Other keywords found in the quotations associated with environmental sustainability include waste management, storage principles, energy conservation in the areas of electrical, mechanical and automotive, wood and metal technology.

The economic dimension of sustainability was more represented in the TVE program curriculum at this HEI than the other two SD dimensions-social and environmental. A total of 9 quotations were linked to the code economic dimension. For example, quotation 10:8 reads [*...this course focuses on entrepreneurship studies and business skills with emphasis on the implementation of interactive learning. The course covers theories, concepts and effective entrepreneurial practices. Students are required to conduct one innovative project and prepare a Business Plan to materialise an innovation*]. Similarly, quotation 10:9 reads [*...this course discusses primary aspects of family financial planning such as savings, insurance, planning of children education and investment strategies to improve the economic status of a family. Emphasis is extended on analysis of family expenses, tax management, financial management before retirement and the importance of time value of money*]. These quotations are linked to two-course units titled “entrepreneurship culture” and “personal financial management” re-

spectively. Analysing the content of these quotations we find keywords such as financial management, investment, business planning, theories of entrepreneurship practices, innovation, savings, time value of money and so on. These reflect some minute factions of economic sustainability, indicating that the TVE program at this HEI exposes students to developing knowledge, skills and capabilities with respect to becoming financially and economically stable. The economic dimension of SD was more reflected in the TVE program at this HEI perhaps for the reason that TVE prepares individuals to become skilled professionals in an occupational area capable of becoming gainfully employed, create jobs while also remaining financially stable and independent [29, 30, 31]. Perhaps this HEI’s conception of TVE inspired a more economically prone TVE program.

The cultural dimension of SD, on the other hand, emerged from the data as two quotations were

associated with the emerged code cultural dimension. Quotation 10:20 reads [...the course critically discusses the philosophy and education by analysing it in the context of the development of education in Malaysia. This course also explores and discusses the development of national education as a continuum and continuous ideal based on the interaction and thoughts which have taken place in the country’s development process. Philosophy, policies, curriculum and regulations in education are also given an emphasis in order to equip the students with the knowledge and skills to carry out their responsibility effectively in the teaching profession...]. The description above in the quotation reflects Malaysia as a cultural context for learning about the national development of education. This reflects some elements of culture indicating the cultural dimension of sustainability. See Figure 2 for a network view of quotations linked to the SD dimension they best reflected.

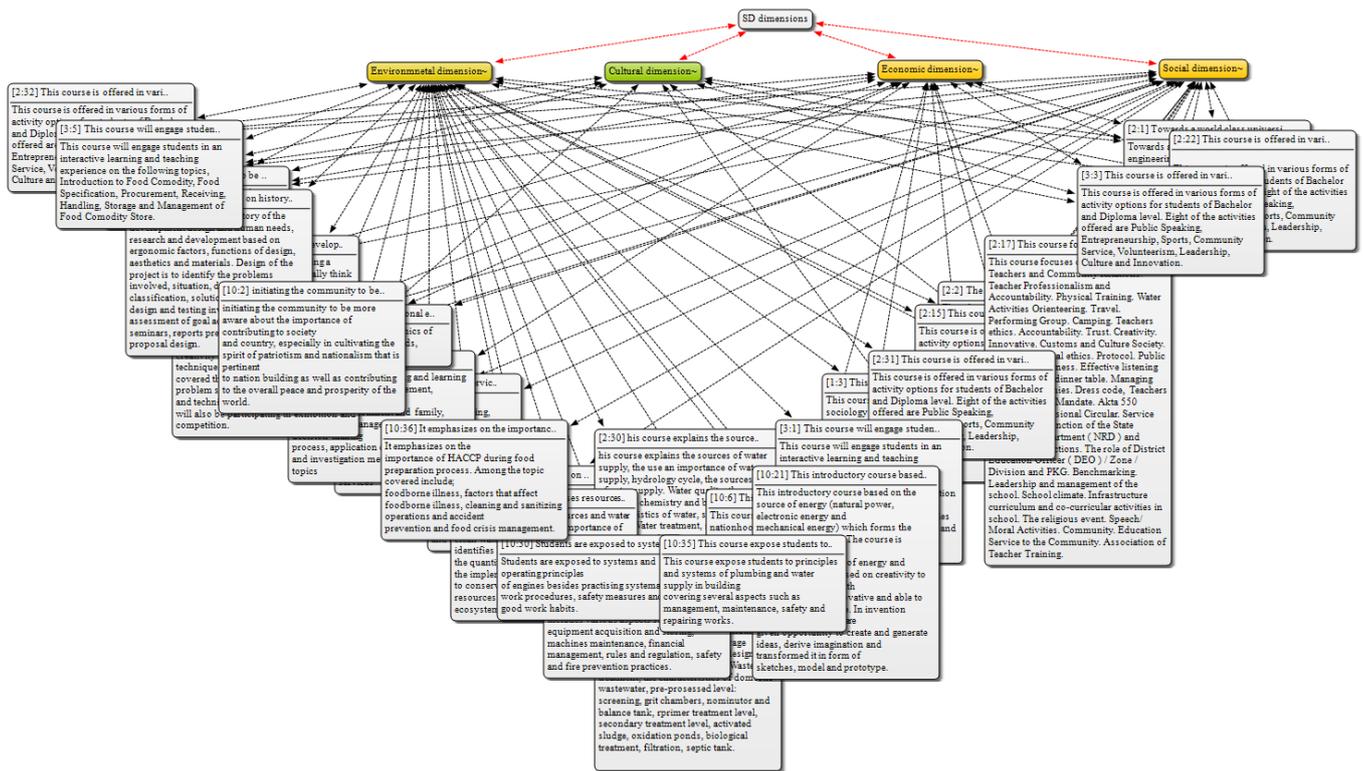

Figure 2 – Network View of Quotations Linked to the Four SD Dimensions

Models, Approaches and Orientations of ESD Content in the TVE program

Figure III shows a chart of the models, approaches and orientations of ESD content in the

TVE teacher training program of our case study based on [27] categorization for classifying courses for sustainability in engineering education.

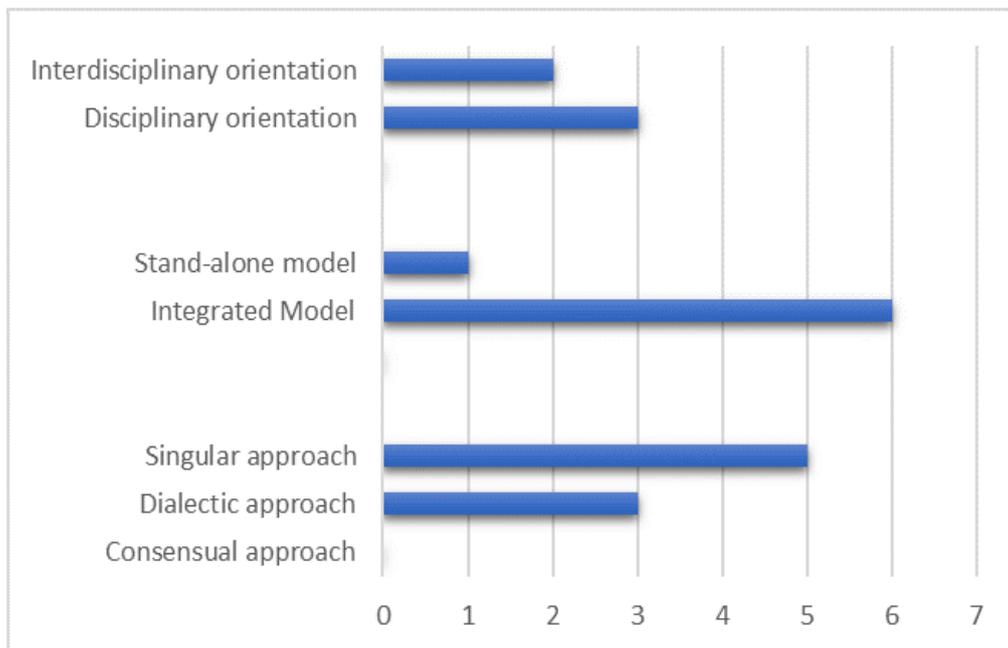

Figure 3 – Models, approaches and Orientations of ESD

Based on [27] descriptions, courses for sustainability in engineering education programs can be classified as models, approaches and orientations. By these, the authors mean that classification of SD courses by models indicates that either a separate course unit (standalone model) has been created to teach SD issues within the program or existing courses have been embedded (integrated model) with topics and concepts reflecting ESD. Researches [27] also explain that SD courses utilizing a singular approach reflect only one dimension of SD, while those using a dialectic approach reflects two SD dimensions and those reflecting three SD dimensions use a consensual approach. Furthermore, courses with a disciplinary orientation were those that were limited in scope to a specific discipline, while those reflecting an interdisciplinary approach are those courses that ideas and perspectives from other disciplines have been brought into the course relating to SD. So, we were interested in identifying the SD courses in the TVE program at this HEI which reflected the models, approaches and orientations described by [27]. From Figure III, we see that 6 courses contained SD elements reflecting the integrated model, while only one introductory course reflected a standalone model where students were exposed to fundamentals of design principles and invention necessary to creating sustainable designs and product that could generate economic value. Similarly, 5 courses reflected a singular approach in the TVE program at this HEI indicating that those courses only re-

flected one dimension of SD, while 3 courses reflected the dialectic approach suggesting that these 3 courses reflected at least two dimensions of SD in the TVE program at the HEI. No course was however found to reflect all three dimensions of SD at the same time indicating that the consensual approach for categorising SD courses was not utilized in the TVE program at this HEI. In Figure III, it can be seen that for ESD orientation in the TVE program at the HEI, only 2 courses in the program reflected an interdisciplinary approach, that is perspectives from other disciplines relative to TVET were only evident two courses. While 3 courses reflected a disciplinary approach, that is ideas and perspectives were directly from TVE.

CONCLUSIONS

In summary, from the data provided by the HEI's program catalogue, the TVE program is structured for a 134-credit unit including university courses, majors and minors. Only 17 credit unit courses contained minute elements of SD, indicating that students are not sufficiently being prepared to undertake teaching task in their occupational and trade areas in relation to sustainability efficiently. We observed that there are deficiencies in the TVE program in the areas of holistic ESD integration into the program, whereas in terms of program strengths, the program is evidently enriched with technical and vocational aspects of learning. Evidently, the practical impli-

cation of this case analysis is that Malaysia's goal of attaining a sustainable human capital may be threatened since the teachers who would train technologists, technicians and craftsmen to carry out SD practices in their workplaces may not have sufficient knowledge of ESD to do so. In addition, if other TVE institutions have similar dispositions regarding the learning experiences they provide students in relation to education for sustainability, then this further reiterates Malaysia's inability to meet its goal of a sustainable human capital as well as its contribution to the SD agenda. Since it is not possible for teachers to give what they do not have [32], TVE teachers who are not trained to embed and teach SD issues in their vocational subjects would not do so upon graduating and taking up job roles as vocational and technical teachers /educators. Therefore, it is highly recommended that the TVE pro-

gram is reoriented by utilizing appropriate models and best practices from other institutions in nations who have successfully refocused their TVE program for Sustainability. This should be done with the attendance of TVE stakeholders to ensure that vivid attention is given to every aspect of the program including the sum of learning experiences that students should undertake. The limitation of this study is that results and findings are bound to a particular case i.e. an HEI which offers the TVE teacher training program at the Baccalaureate level, hence, findings may not apply to other TVE teacher training programs in Malaysia. Therefore, a future direction would be to explore how other HEIs are incorporating ESD in their TVE programs, thereby a foundation with which to make valid recommendations that applies to all TVET institutions will be feasible.

REFERENCES

1. UNESCO. (2007). *The UN Decade of Education for Sustainable Development: 2005–2014*. Retrieved from <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001540/154093e.pdf>
2. UNESCO. (2006). *Framework for the UNDESD. International Implementation Scheme*. Retrieved from <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001486/148650E.pdf>
3. Sack, F. (2016, June). *Education for sustainability: examples from a living lab*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/305207272_Education_for_sustainability_examples_from_a_living_lab
4. Tierney, A., Tweddell, H., & Willmore, C. (2015). Measuring education for sustainable development. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 16(4), 507–522. doi: 10.1108/ijsh-07-2013-0083
5. Kingston University. (2017). *Sustainability governance*. Retrieved July 13, 2017, from <http://www.kingston.ac.uk/sustainability/governance>
6. Elliott, J. A. (2007). Acting sustainably: encouraging and crediting student engagement with sustainable development. *Planet*, 18, 43–48. doi: 10.11120/plan.2007.00180043
7. Cruickshank, H., & Fenner, R. (2012). Exploring key sustainable development themes through learning activities. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 13(3), 249–262. doi: 10.1108/14676371211242562
8. Blake, J., Jones, P., & Kagawa, F. (2010). *Sustainability in the University of Plymouth curricula, as perceived by heads of School*. Retrieved from http://uplace.org.uk:8080/dspace/bitstream/handle/10293/1118/Audit_Paper_web_updated_july.pdf?sequence=1
9. Hopkinson, P., Huges, P., & Layer, G. (2008). Education for sustainable development: using the UNESCO framework to embed ESD in a student learning and living experience. *Policy & Practice: A Development Education Review*, 6, 17–29.
10. Falkenberg, T., & Babiuk, G. (2014). The status of education for sustainability in initial teacher education programmes: a Canadian case study. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 15(4), 418–430. doi: 10.1108/ijsh-10-2012-0088

11. Brown, M., Sack, F., & Piper Rodd, C. (2013). Student voice in “skills for sustainability”: A missing component from the demand side of Australian Vocational Education and Training. *International Journal of Training Research*, 11(3), 213–224. doi: 10.5172/ijtr.2013.11.3.213
12. Effeney, G., & Davis, J. (2013). Education for sustainability: a case study of pre-service primary teachers’ knowledge and efficacy. *Australian Journal of Teacher Education*, 38(5), 32–46. doi: 10.14221/ajte.2013v38n5.4
13. Fien, J., & Maclean, R. (2000). Teacher Education for Sustainability. II. Two Teacher Education Projects from Asia and the Pacific. *Journal of Science Education and Technology*, 9(1), 37–48. doi: 10.1023/a:1009420923692
14. Fien, J., & Tilbury, D. (1996). *Learning for a Sustainable Environment: A New Agenda for Teacher Education*. Bangkok: UNESCO.
15. Hezri, A. A., & Nordin Hasan, M. (2006). Towards sustainable development? The evolution of environmental policy in Malaysia. *Natural Resources Forum*, 30(1), 37–50. doi: 10.1111/j.1477-8947.2006.00156.x
16. Aminrad, Z., Zakariya, S., Hadi, A., & Sakari, M. (2013). Relationship between awareness, knowledge and attitudes towards environmental education among secondary school students in Malaysia. *World Applied Sciences Journal*, 22(9), 1326–1333.
17. Libunao, W., & Peter, C. (2013, June 4-5). *Education for sustainable development practices among polytechnics in Malaysia*. Retrieved from <https://worldconferences.net/proceedings/icssr2013/toc/155%20-%20Wilfredo%20-%20EDUCATION%20FOR%20SUSTAINABLE%20DEVELOPMENT%20PRACTICES%20AMONG%20POLYTECHNICS%20IN%20MALAYSIA.pdf>
18. UNESCO. (1977). *Intergovernmental conference on environmental education*. Retrieved from <http://unesdoc.unesco.org/images/0003/000327/032763eo.pdf>
19. UNESCO. (2008). *Overcoming inequality: why governance matters*. Retrieved from <http://unesdoc.unesco.org/images/0017/001776/177683e.pdf>
20. UNESCO. (2007, June 11). *Planning Meeting of Regional Resource Persons in TVET from South-East Asia and South Asia*. Retrieved from <http://www.unevoc.unesco.org/print.php?q=Planning+Meeting+of+Regional+Resource+Person+s+in+TVET+from+South-East+Asia+and+South+Asia>
21. UNESCO. (2009, March 31–April 2). *Bonn declaration*. Retrieved from <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001887/188799e.pdf>
22. Gough, A. (2009, October 5–7). *Teacher education for sustainable development within TVET: an Australian perspective*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/269694327_Teacher_Education_for_Sustainable_Development_within_TVET_An_Australian_Perspective
23. Bowen, G. A. (2009). Document Analysis as a Qualitative Research Method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27–40. doi: 10.3316/qjrj0902027
24. Ahmed, J. U. (2010). Documentary research method: new dimensions. *Indus Journal of Management & Social Sciences*, 4(1), 1–14.
25. Gregg, K. (2011). A document analysis of the national association for the education of young children’s developmentally appropriate practice position statement: what does it tell us about supporting children with disabilities? *Contemporary Issues in Early Childhood*, 12(2), 175–86. doi: 10.2304/ciec.2011.12.2.175
26. Chinedu, C., & Wan Mohamed, W. (2017). A document analysis of the visibility of sustainability in TVE teacher education program: the case of a Malaysian HEI. *PERTANIKA. Journal of Social Science and Humanities*, 25, 201–216.

27. Arsat, M., Holgaard, J. E., & de Graaff, E. (2011, December 7–8). Three dimensions of characterizing courses for sustainability in engineering education: Models, approaches and orientations. In *International Congress on Engineering Education*. doi: [10.1109/iceed.2011.6235356](https://doi.org/10.1109/iceed.2011.6235356)
28. Lincoln, Y., Guba, E. (1985). *Naturalistic inquiry*. Beverly Hills: Sage.
29. Thompson, J. (1973). *Foundations of vocational education: social and philosophical concepts*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
30. Federal Republic of Nigeria. (2004). *National policy of education* (4th ed.). Retrieved from http://wbgfiles.worldbank.org/documents/hdn/ed/saber/supporting_doc/AFR/Nigeria/TCH/National%20Policy%20on%20Education.pdf
31. Winer, R. (1973). Rung by up the health career ladder. *American Vocational Journal*, 48(7), 18–27.
32. Kennelly, J., Taylor, N., Maxwell, T., & Serow, P. (2012). Education for Sustainability and Pre-Service Teacher Education. *Australian Journal of Environmental Education*, 28(01), 57–58. doi: [10.1017/aee.2012.9](https://doi.org/10.1017/aee.2012.9)

